

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**  
**ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

ННІ Економіки і права

Кафедра економіки та міжнародних економічних відносин

Спеціальність 051 Економіка

Освітня програма Економіка та бізнес

До захисту допускаю

Завідувач кафедри

\_\_\_\_\_

\_\_\_\_\_

(ініціали, прізвище)

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА**

освітнього ступеня БАКАЛАВР

**РОЗВИТОК ФЕРМЕРСТВА В УКРАЇНІ**

**Студентка групи 4Е Орішкевич Карина-Анастасія Олегівна**

\_\_\_\_\_  
(підпис)

**Науковий керівник д.е.н., професор Кирилюк Євген Миколайович**

\_\_\_\_\_  
(підпис)

**Рецензент д.е.н., професор Кукуруза Іван Іванович**

\_\_\_\_\_  
(підпис)

Черкаси - 2020

## ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСТВА.....	6
1.1. Суть фермерства та його значення.....	6
1.2. Специфіка фермерського господарства.....	11
Висновки до розділу 1.....	21
РОЗДІЛ 2 СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСТВА В УКРАЇНІ.....	23
2.1. Особливості розвитку АПК України та місце в ньому фермерства.....	23
2.2. Показники розвитку фермерської діяльності в Україні.....	36
Висновки до розділу 2.....	51
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСТВА В УКРАЇНІ.....	53
3.1. 3.1 Напрями активізації фермерства та розвитку процесів кооперації і кластеризації .....	53
3.2. Удосконалення механізмів державно-приватного партнерства, фінансування та страхування фермерських господарств.....	59
Висновки до розділу 3.....	66
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	70

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** Формування високоефективного та конкурентоздатного аграрного сектору України можливе лише за умов гармонійного функціонування різних форм господарювання, коли конкурентне середовище представлене великими, середніми та малими підприємствами. У ринковій економіці фермерські господарства відіграють важливу роль, здійснюючи значний внесок у продовольче забезпечення країни, сприяючи зростанню рівня та якості життя сільського населення, зменшенню соціальної напруги в суспільстві тощо. Практика засвідчує їх високу здатність до адаптації в умовах динамічних змін зовнішнього і внутрішнього середовища, швидкого реагування на зміни ринкової ситуації, можливості оперативно реалізувати ідеї, проекти, новації, залучаючи до цього процесу місцеве сільське населення. Тому подальший розвиток фермерських господарств потребує постійного пошуку механізмів, які б забезпечували їх ефективне функціонування та розвиток.

Умови ефективного функціонування й розвитку фермерських господарств України досліджують: Збарська А. В., Збарський В.К., Зіновчук В.В., Липчук В. В., Лупенко Ю.О., Малік М.Й, Мороз О.О, Кирилюк Є. М., Кісіль М.І., Козак О.А., Кропивко М. Ф, Макаренко Ю.П., Нестерчук Ю.О., Пасхавер Б.Й., Приб К.А., Саблук П.Т., Шпикуляк О.Г. та інші.

Відзначаючи важливість наукових досліджень, присвячених складним і багатогранним проблемам теорії, практики та аналізу розвитку фермерських господарств, слід зазначити, що окремі питання, пов'язані з пошуком шляхів їх подальшої активізації, а також підвищення соціально-економічної ефективності є актуальними і потребують поглиблених досліджень.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Кваліфікаційну роботу виконано відповідно до наукової тематики кафедри економіки та міжнародних економічних відносин Черкаського національного

університету імені Богдана Хмельницького в межах теми «Соціально-економічні наслідки участі постсоціалістичних країн у процесах європейської інтеграції» (номер державної реєстрації 0115U000577), у рамках яких автором досліджено напрями подальшого розвитку фермерства в Україні.

**Мета і завдання дослідження.** Метою роботи є поглиблення теоретико-методологічних засад і розробка практичних рекомендацій щодо напрямів удосконалення функціонування фермерських господарств в Україні.

Для досягнення обраної мети у роботі поставлено та вирішено такі завдання:

- уточнити сутність фермерства та його значення;
- обґрунтувати специфіку фермерських господарств;
- визначити особливості розвитку агропромислового комплексу України та місця в ньому фермерства;
- проаналізувати деякі показники розвитку фермерської діяльності в Україні;
- визначити шляхи подальшого розвитку фермерства в Україні.

**Об'єктом дослідження** є процеси розвитку фермерських господарств в Україні.

**Предметом дослідження** є теоретико-методологічні засади формування й розвитку фермерських господарств.

**Методи дослідження.** Для досягнення поставленої мети у роботі використано базові положення сучасної економічної теорії. У процесі дослідження використовувалися такі загальнонаукові методи: теоретичного узагальнення, порівняння та систематизації – при уточненні понятійно-категоріального апарату; графічної інтерпретації, порівняння, групувань та вибірок – при визначенні сучасних тенденцій функціонування агропромислового комплексу України, особливостей розвитку фермерської діяльності; наукового абстрагування та системного підходу – при розробленні пропозицій щодо подальшого розвитку фермерства в Україні.

**Інформаційною базою** дослідження слугували закони України, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, дані Державної служби статистики України, наукові публікації провідних вітчизняних і зарубіжних вчених, періодичні видання, ресурси мережі Інтернет.

**Структура та обсяг роботи.** Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел. Основний зміст роботи становить 76 сторінок. Робота містить 10 таблиць, 14 рисунків. Список використаних джерел налічує 52 найменування.

## РОЗДІЛ 1

### ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСТВА

#### 1.1 Суть фермерства та його значення

Важливість аграрного сектору як складової національної економіки будь-якої з держав підтверджується виконанням основної функції сільськогосподарського виробництва, а саме забезпечення продовольчої безпеки країни. Завдяки значним земельним ресурсам і сприятливим кліматичним умовам можна істотно покращити економічне становище України шляхом підвищення конкурентоспроможності сільського господарства на внутрішньому і зовнішньому ринках.

В сучасних умовах формування ринкового середовища діяльність фермерських господарств є важливою складовою сільськогосподарського виробництва, оскільки здатна вирішити соціально-економічні проблеми відродження села, забезпечувати продовольчу та екологічну безпеку. Водночас розвиток фермерства в Україні, особливо в умовах гострої конкуренції, техніко-технологічних змін виробництва неможливий без ефективного державного регулювання.

Процес дослідження розвитку фермерства в Україні вимагає, найперше, визначення сутності таких категорій, як «аграрне підприємництво» та «фермерство», також умови його становлення і розвитку.

Як вид господарської діяльності аграрне підприємництво має низку відмінностей від інших сфер господарювання: вплив непередбачуваних природних чинників; сезонний характер рослинництва, відповідні особливості структури виробництва та його капітальних засобів; умови відтворення й використання робочої сили на селі; залежність від просторових характеристик землі та її природної родючості; змінність структури попиту на сільськогосподарську продукцію та відповідні продуктами харчування;

особливості бухгалтерського обліку на підприємствах аграрної сфери тощо [37, с. 60]. У сфері підприємництва наша держава декларує політику захисту, підтримання, сприяння розвитку економічної конкуренції та обмеженню монополізму [32], реалізацію якої має забезпечувати система державних органів, зокрема Міністерство аграрної політики та продовольства України (далі – Мінагрополітики), яке через підпорядковані йому центральні органи виконавчої влади шляхом стандартизації, сертифікації, контролю, визначенню доступу до виробничих ресурсів, здійснює державну підтримку аграрних підприємств, зокрема фермерських господарств [26, с. 16; 44].

З метою підвищення конкурентоспроможності сільського господарства в цілому та сприяння розвитку сільських територій відповідно до міжнародних стандартів Мінагрополітики розробило «Єдину комплексну стратегію розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки», Концепцію Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року та Концепцію розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки [33; 34], що включають підтримку малих аграрних товаровиробників (насамперед фермерських господарств).

Згідно із ст. 114 Господарського Кодексу України фермерське господарство визнано однією з організаційно-правових форм аграрних підприємств, як форма підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільгосппродукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для господарювання [6].

У законодавстві та науковій літературі поширені поняття «фермерське» і «селянське» господарство. Вони виникли й історично пов'язані з двома шляхами розвитку капіталізму у сільському господарстві: американським і пруським. Швидкий перехід сільського господарства від натурального до товарного вважають американським шляхом, а повільний – пруським, що й позначилося на змістовному навантаженні термінології.

Аграрне підприємство в США – це ферма, а в Німеччині – селянське господарство. Власника ферми називають фермером, а власника селянського господарства бауером (селянином). Нині істотні відмінності між фермерським і селянським господарством стираються. Ферма – це аграрне підприємство, яке функціонує на приватній або/і орендованій землі, застосовує сімейну або/і найману працю, та виробляє аграрну продукцію для реалізації на ринку з метою задоволення особистих і виробничих потреб [5, с. 14]. Володіння даним господарством засноване на переважній частці сільськогосподарської праці, спадковому праві власності та управління, заснованого на правовому статусі єдиного власника або сімейній організації – підприємстві, в якому сім'я спільно несе відповідні бізнес-ризиками.

Фермерські господарства є основною формою аграрного виробництва більшості економічно розвинених країн і в умовах ринкових відносин покликане забезпечувати споживачів продовольством, продуктами харчування та сільгоспсировиною [48, с. 14]. Політичними наслідками дієвості таких інституційних засад є визнання фермерства як сімейного типу господарювання і ключового елементу європейської моделі сільського господарства Європейською Радою у Люксембурзі (1997 р.), а також оголошення Продовольчою і сільськогосподарською організацією Об'єднаних Націй (FAO) 2014 р. «Міжнародним роком сімейного фермерського господарства». По-друге, наявна кількісна перевага над іншими аграрними підприємствами: приблизно 97 % фермерських господарств Європейського союзу (далі – ЄС) є сімейними фермерськими господарствами різних розмірів, підтримка яких залишалася головною метою Спільної сільськогосподарської політики (САР) з моменту заснування у 1962 р. Наразі це одна з провідних політик ЄС, яка включає в себе низку програм щодо субсидування виробництва сільгосппродукції, розвитку сільських районів і навколишнього середовища і є найбільшою статтею бюджету ЄС. У листопаді 2015 р. Європейська комісія схвалила 33 нові програми, фінансування яких складає € 108 млн, половину з яких (€54 млн) забезпечує



бюджет ЄС, і які покликані сприяти відкриттю нових ринків для ферм, збільшенню споживання продуктів всередині і за межами ЄС [49].

Тобто у західних країнах становлення фермерства включало не тільки розвиток способу і форми життя селянських родин, а й удосконалення інституційного забезпечення та ринкової інфраструктури для формування конкурентоспроможності фермера як підприємця та власника, що нині сприймається взірцем організації аграрного бізнесу [15, с. 156].

За твердженням Г. МакЕлві, в Європі наукові дослідження стосовно вивчення аграрного підприємництва та його ролі в сільському розвитку завжди виходили з провідної ролі фермерів як підприємців, які діють в сільській місцевості. В Україні фермери є однією з груп сільськогосподарських товаровиробників, що включають господарські товариства, приватні підприємства, кооперативи, фермерські господарства, державні підприємства та підприємства інших організаційних форм господарювання [37, с. 114].

У світі існує більше 570 млн фермерських господарств, з них більше 500 млн – саме сімейні господарства. Найбільша їх частка у 161 країнах, що згруповані за регіональним критерієм, припадає на Китай 35 %, Індію 24 %, Африку на південь від Сахари 9 % (41 країна), Східну Азію та Тихий океан, крім Китаю 9 % (14 країн), Європу та Центральну Азію 7 % (14), Південну Азію, за винятком Індії 6 % (6), країн Латинської Америки та Карибського басейну 4 % (26), Близького Сходу та Північної Африки 3 % (12). По країнах, згрупованих за рівнем доходів: у країнах з високим їх рівнем налічується 4% фермерських господарств (46 країн), у країнах з низьким рівнем – 13 % (30 відповідно), з нижніми і середніми доходами 36% (38), середнім рівнем доходів 47 % (47) [52]. Як бачимо, більшість фермерських господарств зустрічаються в країнах з низьким або середнім рівнем доходу, щільністю населення, це, в основному Індія та Китай. В Україні ж відсутня класифікаційна різниця між фермерським та сімейним фермерським

господарствами [40]. Статус сімейності мають ті господарства, які використовують працю виключно членів сім'ї [35, ст. 1].

Дж. Вік та Г. МакЕлві вважають, що уніфікація визначення «фермер» є ключовою проблемою відповідних досліджень, оскільки багато визначень мають тенденцію до ігнорування багатоаспектної його діяльності та її підприємницької природи (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

## Визначальні характеристики фермера як підприємця

Автор та джерело	Визначення
Європейська комісія, Спільна сільськогосподарська політика ЄС (CAP)	людина (або група осіб, наприклад, партнерство, компанії та інші юридичні структури, через які ведеться бізнес) чи сім'я, чия земельна ділянка розташована на території ЄС та яка здійснює сільськогосподарську діяльність [50].
В.К. Збарський, В.П. Горьовий, А.М. Артеменко	самодостатня особистість, яка своєю підприємницькою ініціативою, активністю здатна підвищувати загальний добробут, створювати робочі місця, налагоджувати виробництво якісної продукції й, крім того, наповнювати бюджети [15, с. 11].
В.В Липчук, Л.Б. Гнатишин, О.М Кордоба	власник сільськогосподарського підприємства, є підприємцем і тому, в його особі поєднані як управлінець так і виконавець, який повинен формувати завдання, організувати та виконати його [22, с. 18].
С. В. Мочерний	підприємець у сільському господарстві, власник сільськогосподарського підприємства [10, с. 345].

Тобто, визначення фермерського господарства включає також «аспект концептуалізації», що передбачає аналіз його статусу і мотивації в контексті впливу зовнішнього суспільного і природного середовища, оскільки таке господарство є формою організації підприємницької діяльності з використанням екосистем для виробництва продуктів харчування [42; 15, с. 11]. Важливість сприйняття громадських, етичних і соціальних норм як імперативів ведення аграрного бізнесу має суттєву значимість, оскільки функціонування фермерського господарства включає не тільки діяльність пов'язану із виробництвом та реалізацією продукції, а й взаємодію фермерів

з сільськими громадами, на території яких вони проживають та реалізують свої життєві цілі.

В Україні фермерами зазвичай є досвідчені, висококваліфіковані люди, які добре знають свою справу і часто є фахівцями з технологій та організації виробництва широкого спектра сільськогосподарської продукції — агрономи, економісти, інженери-механіки, спеціалісти в галузі тваринництва тощо. Проте, в умовах ринкових відносин цих знань і досвіду для фермера як самостійного виробника недостатньо. Ринки вимагають наполегливого «оволодіння методами, стилем, навиками діяльності незалежного підприємця, що включають реалізацію передових ринкових стратегій», знання правових норм, законодавчих вимог до підприємницької діяльності, механізмів державної підтримки фермерства» тощо.

Отже, визначивши суть фермерства в наступному підрозділі нами будуть розглянуті специфічні риси фермерського господарства.

## 1.2 Специфіка фермерського господарства

Згідно з дослідженнями американських дослідників причинами втрати конкурентоспроможності і банкрутства малих підприємств є не стільки відсутність підприємливості, скільки управлінська недосвідченість або фахова некомпетентність – наприклад, фермер може бути досвідченим агрономом, але мати недостатній досвід у галузі управління, комерції, фінансів, налагодження й підтримання ділових зв'язків і контактів [51, с. 3]. Тому для успішного функціонування та підвищення конкурентоспроможності фермерським господарствам (більшість з яких є малими) треба володіти деякими перевагами, зумовленими специфікою фермерських господарств.

Фермерське господарство обов'язково має володіти потрібною інформацією й знаннями, щоб свідомо робити свою справу. Бути обізнаним у правовому регулюванні, так як фермерське господарство згідно ст. 1 Закону

України «Про фермерське господарство» є організаційно-правовою формою підприємницької сільськогосподарської діяльності громадян, а форма підприємництва – це закріплений нормами права механізм створення, здійснення господарської діяльності, управління майном, визначення повноважень, джерел його фінансування, то важливо мати на увазі, що фермер вільний і самостійний лише у межах закону. Діяльність фермерських господарств регулюється на основі постійно зростаючого ряду правових норм, які відносяться до загальних і спеціальних законів та підзаконних актів [2]. Виходячи з того, що у вітчизняному законодавстві наявний не тільки окремий спеціальний закон, який регламентує створення й функціонування фермерських господарств, а й низка інших законодавчих та нормативно-правових актів стосовно їх діяльності, можна зробити висновок, що в цілому в Україні сформовані й реалізуються інституційні засади підтримки підприємницької ініціативи фермерів. Знання ними відповідних юридичних тонкощів та уміння оперувати своїми правами має сприяти становленню розвитку та підвищенню конкурентоспроможності власних господарств [13].

Оскільки господарська діяльність фермерського господарства залежить від наявності у нього землі як головного фактору виробництва, а голова та члени господарства мають відповідні права на доступ до земельних ресурсів, їх знання, реалізація згідно норм земельного законодавства також є суттєвим фактором підвищення конкурентоспроможності окремих господарств.

Крім того, оскільки фермерське господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах майна, яке є його власністю, а також зобов'язане забезпечувати використання землі за цільовим призначенням, підвищувати її родючість, знання та виконання зобов'язальних складових (ст. 15 та 21) права власності також є необхідним чинником конкурентоспроможності.

Фермерське господарство (ст. 24) на власний ризик визначає напрями своєї діяльності, спеціалізації, організації виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації, обирає партнерів з економічних зв'язків

у всіх сферах діяльності, вільне у виборі фінансових джерел існування, а також несе витрати, які покриває за рахунок власних доходів, тобто діє на умовах самоокупності [47].

В процесі діяльності фермерського господарства зазвичай відбувається поєднання функцій управління власністю, працею та усіма видами ресурсів в особі його голови, що створює додаткові фактори ефективності виробництва завдяки відсутності негативного впливу «агентської проблеми», безпосередній відповідальності за результати господарювання і добробуту сім'ї. Фермерське господарство завдяки своїй структурі власності є спільною виробничою базою забезпечення достойних умов життя усіма членами сім'ї, виступає її консолідуючим фактором, що забезпечує стабільну організаційну міцність та фінансову стійкість цього виду господарювання, його гнучкість у пристосуванні до ринкових умов.

Додатковою інституційною підтримкою фермерських господарств мають бути норми законодавства стосовно повноважень всеукраїнської громадської організації «Асоціація фермерів та приватних землевласників України», які визначили її преференції в частині захисту та представлення інтересів фермерів у вищих органах влади, внесення пропозицій щодо удосконалення законодавства, яке регулює діяльність фермерських господарств [47, с. 33].

Слід зауважити також, що фермерське господарство може здійснювати як частковий (сільськогосподарська продукція), так і з закінчений (продукти переробки) цикл виробництва, що дозволяє реалізувати продукцію з високим рівнем доданої вартості [43, с. 23].

Наступною специфічною рисою успішного фермера має бути володіння здібностями до поєднання підприємницької ідеї, управлінських та фахових навиків: необхідно усвідомлювати важливість підвищення економічної стійкості господарства через оптимізацію його інфраструктури, визначати спеціалізацію виробництва; визначати потребу господарства в ресурсній базі (землі, машинах і устаткуванні, трудових ресурсах, будинках і

спорудах, фінансових засобах); підвищувати конкурентоздатність продукції, що є гарантією ефективності і прибутковості її виробництва; відкривати напрями забезпечення переваг власного виробництва і власних товарів через їх постійне удосконалення за допомогою сучасних засобів та інновацій; впроваджувати передові інструменти організації виробництва, щоденно стежити за інформацією про світовий досвід у сфері аграрного бізнесу, кон'юктурою ринків продукції та засобів виробництва.

Вочевидь, фермерське господарство є видом аграрного бізнесу, що здійснюється на принципах економічної вигоди, а фермер, як власник господарства, виконує всі функції управління (планування, організація, мотивація, контроль, координації та регулювання), що підтверджує його визначення як форми вільного підприємництва. Господарська рівновага (коли дохід в межах і поза межами господарства, який одержує сім'я фермера забезпечує досягнення визначених і змінних цілей її членів) впливає на розмах господарської діяльності, що визначається складом сім'ї, особистим споживанням, доходом від сільського господарства та інших видів діяльності, структурою власності (власні та залучені основні і оборотні засоби виробництва тощо). Тож конкурентоспроможність фермерського господарства наявна поки воно виробляє продукцію і здійснює реінвестиції у виробництво, забезпечуючи потреби сім'ї, що пояснює виключну здатність даної організаційно-правової форми підприємництва до виживання.

Зауважимо, що аналіз фермерських господарств як однорідної групи є помилкою, яка перешкоджає їх розвитку. Управління фермерським господарством стосується переважно мікро-, малих та середніх підприємств і є унікальним, індивідуалізованим процесом, відмінним від управління у великих організаціях. Воно визначається світоглядом і цінностями власника-управлінця, а тому зміст управління господарством залежить від його особистісних характеристик.

Вважаємо, що диференціація фермерських господарств має вплив на їх конкурентоспроможність, оскільки її рівень у кожному конкретному випадку

зумовлений різними розмірами їх землеволодінь, виручкою від реалізації продукції, чисельністю працівників, тобто показниками які впливають на частку зайнятих ними ринків продукції і виробничих факторів. Крім того, враховуючи особливості фермерів як особистостей та їх управлінський потенціал закордонні дослідники виділяють п'ять груп фермерів: економні фермери: всепоглинаючою метою для них є забезпечення низького рівня грошових витрат; соціально відповідальні фермери: проявляють інтерес до природи і оточуючих ландшафтів, виробництва органічної продукції, небажання бути великою компанією; традиційні виробники: ті, які прагнуть до нарощування виробничих потужностей, максимізації випуску продукції та мінімізації витрат; сучасні виробники: переважно молоді фермери, які використовують всі можливі види розвитку господарської діяльності; фермери, що вагаються: не впевнені у напругах та необхідності розвитку господарств, «очікують» більш сприятливих та визначених у довгостроковій перспективі умов діяльності [6, с. 23].

Зарубіжні експерти вважають, що агропромисловий комплекс України здатен прогодувати близько 1 млрд. осіб за умови передачі землі в приватну власність фермерським господарствам. Така оцінка виходить з того, що інституційною основою ринкової економіки є право приватної власності, яка активізує господарську активність і творчість людини, її впевненість у належності їй продуктів її праці та праві розпоряджатися ними у майбутньому, що дає власнику впевненість і підтримує його волю до зосередженої і кропіткої праці [25, с. 265]. Тобто право власності – це забезпечення права вибору способів використання економічного блага (виробничих ресурсів, інформації, якою володіє тільки власник) через його належність окремій приватній особі. Економічна значимість цього права зумовлена співвідношенням чистими грошовими потоками від його реалізації та витратами набуття й передачі, які зумовлені інституційними передумовами. Таким чином власність, визначаючи вигоди і відповідальність

власника, спонукає не тільки планувати її майбутнє використання, а й змушує забезпечити його ефективність [23, с. 38; 51, с. 110].

За визначенням В. Парето, ефективність – це економічний стан, що виникає в результаті добровільного обміну. Тобто власність як передумова ефективності у діяльності фермерського господарства проявляється, насамперед, через ринкові відносини з споживачами та постачальниками виробничих ресурсів. Як історично зумовлена форма розподілу результатів виробництва вона зумовлює організацію виробничих процесів в господарстві через поєднання і використання всіх виробничих факторів (землі, праці, капіталу) на основі повних чи часткових прав на них. Таким чином забезпечення господарств виробничими ресурсами здійснюється на основі обміну правами щодо відповідних об'єктів власності і вимагає ефективного управління їх використанням через пошук і впровадження таких їх технологічних співвідношень, які б забезпечили прибутковість діяльності господарства в цілому [33].

З огляду на викладене, існує залежність між конкурентоспроможністю фермерського господарства та його вмінням використовувати виробничі ресурси (зокрема, земельні) через ефективне управління структурою власності і капіталу господарства. Це підтверджує обґрунтованість аргументів науковців, які вважають, що діяльність фермера як власника використовуваних земельних ділянок в умовах функціонування повноцінного ринку землі буде більш ефективною, оскільки він матиме можливість оперувати землею як капітальним активом (з відповідними наслідками в частині ефективного її використання, зростання доходів за рахунок привласнення земельної ренти, використання прав на землю як чинника фінансування господарської діяльності тощо [22]). Разом з тим вважаємо, що фермери як підприємці на рівні своїх господарств вже зараз можуть скористатися перевагами їх інституційного статусу як суб'єктів (146, ст. 1) і об'єктів власності (146, ст. 22), навчившись оперативно змінювати структуру



власності відповідно до поточних потреб господарської діяльності для підвищення конкурентоспроможності [35].

Формування та підвищення конкурентоспроможності фермерського господарства як сільгосптоваровиробника можливе за умови його економічної стійкості, стабільно зростаючої ефективності і продуктивності виробництва, що потребує раціонального використання об'єктів своєї та залученої власності, здійснення інвестицій у їх відновлення та розширення.

Тобто оптимізація структури власності є дієвим інструментом підвищення конкурентоспроможності фермерського господарства, що дозволяє ефективно поєднувати виробничі ресурси через комбінування об'єктів власності, які їх уособлюють [28; 13; 12].

Дослідження свідчать, що виробнича діяльність має підштовхувати фермерське господарство до впровадження інновацій в сфері виробництва, оскільки комп'ютеризація, застосування передового програмного забезпечення, використання високопродуктивних сортів, удосконалених технологій вирощування сільгосппродукції підвищує рівень оснащеності та ринкового впливу товаровиробника порівняно з конкурентами, дає можливість розширювати свою частку на ринку, сприяє удосконаленню управління господарством [4]. Тобто, інноваційна активність фермерського господарства як суб'єкта ринків продукції і виробничих ресурсів є інструментом підвищення його конкурентоспроможності, способом подолання або попередження ускладнень, що виникають (можуть виникнути) у просуванні його продукції на ринку. Вона може розглядатися також як захисна реакція господарства на зовнішні динамічні зміни ринкових умов, що вимагає розробки та реалізації інноваційно-інвестиційних проектів як інструменту стратегічного управління.

До таких проектів відносять: придбання, використання високодохідних і продуктивних сортів сільгоспкультур і порід худоби, впровадження у виробництво технологій точного землеробства, придбання передових матеріальних та нематеріальних капітальних активів, очисних потужностей

тощо. Вони можуть мати на меті заміну застарілого обладнання для зменшення поточних виробничих витрат при веденні підприємницької діяльності в незмінних масштабах, впровадження нових засобів для розширення виробництва і збуту традиційної продукції та розширення підприємства за рахунок випуску нової продукції, оптимізацію екологічного навантаження тощо. Така стратегія «інвестувати зараз, щоб зекономити в майбутньому» потребує значних капіталовкладень, які на практиці є переважно реальними інвестиціями, вкладанням капіталу у виробництво для оновлення існуючих і створення нових виробничих потужностей [51, с. 309].

Рівень конкурентоспроможності фермерських господарств як представників малого та середнього підприємництва є об'єктивним індикатором реального інвестиційного клімату в сільському господарстві. Хоча притаманна сільському господарству особливість проявляється в існуванні ризику недоотримання готової продукції в очікуваних обсяга через незалежні від виробника обставини (як-то несприятливі природно-кліматичні умови чи захворювання тварин) [17], за свідченням науковців та експертів, сьогодні спостерігається пріоритет інвестування сільського господарства порівняно з харчовою промисловістю [17]. Це зумовлює нагальну необхідність та можливість скористатися поточною інвестиційною привабливістю аграрного сектора для розширення ринкових часток фермерських господарств.

Враховуючи дискретність сільської місцевості за природними та соціально-економічними умовами, відносно обмежений доступ до критично важливих ресурсів для ведення виробничо-господарської діяльності через віддаленість від об'єктів промисловості чи пунктів реалізації продукції, переваги, які споживачі надають продукції міських конкурентів, низький загальний рівень забезпеченості фермерських господарств капіталом та інвестиційними ресурсами, ми наголошуємо на необхідності розвитку фермерської кооперації як організаційного інструменту капітального забезпечення виробництва, переробки та реалізації продукції.

Хоча 2016 р. визнано роком розвитку фермерства та кооперативного руху в Україні, кооперація у вітчизняному сільському господарстві розвивається повільно. Причиною є неоднозначний історичний досвід функціонування різних її форм у вітчизняних умовах. Проте на Заході сучасні дослідження наголошують на ефективності кооперації, її здатності забезпечити підвищення конкурентоспроможності малих та середніх за розміром суб'єктів господарювання в аграрному секторі на основі реалізації положень Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» [42].

Головне в цьому питанні – зацікавленість з боку потенційних учасників кооперативів – фермерів. Однак, вітчизняний досвід свідчить про низький її рівень, що підтверджують дані про кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: зокрема, у 2016 році їх в цілому по Україні налічувалось 738 од. [42]. Слід зауважити, що зазначені кооперативи об'єднують переважно ресурси сільських домогосподарств, і в жодному з них учасниками не виступають фермерські господарства. Для порівняння: станом на 2016 р. у Франції діє 22 500, а в Польщі – 9 520 кооперативних об'єднань фермерів [1].

Іноземний досвід Франції, Нідерландів та Польщі свідчить про те, що суттєвим фактором конкурентоспроможності фермерських господарств може бути їх кооперація [50]. Її розвиток, подолання незадовільних його темпів в Україні на основі урахування іноземного досвіду, доводить доцільність реалізації моделі взаємодії ієрархічних організаційних рівнів кооперації (рис. 1.1).



Рис. 1.1. Концептуальна модель ієрархічних рівнів кооперації фермерських господарств в Україні

Дана модель передбачає поділ відповідальності і повноважень на кожному рівні. Так, наприклад, у рамках реалізації програми вступу до ЄС політика Польщі спрямовувалася на підвищення конкурентоспроможності своїх фермерських господарств, в т. ч. і через зміцнення кооперативних форм. Польський досвід продемонстрував, що в умовах інтегрування сільськогосподарського виробництва потужним чинником економічного зростання мають стати саме невеликі за кількістю учасників пайові кооперативи, які сприяють підвищенню їх конкурентоспроможності господарств, які в них входять, а запорукою у цьому є їх мобільність, зацікавленість в результатах своєї діяльності, участь членів кооперативу у розподілі прибутків, формування спільних стратегій розвитку, державна підтримка на всіх рівнях. Звичайно, в повній мірі переваги такої моделі можуть бути реалізовані тільки за достатнього розвитку її другого рівня.

Враховуючи викладене, підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств вимагає оптимізації структури власності, активізації їхньої інноваційно-інвестиційної діяльності, кооперації зусиль для

покращення умов ведення виробничо-господарської діяльності та розширення ринкових часток як інструменту стратегічного управління й важливого чинника успішної протидії конкурентам.

## Висновки до розділу 1

За результатами проведеного в даному розділі дослідження теоретичних засад розвитку фермерства ми можемо зробити такі висновки:

1. Фермер – це підприємець, який функціонує на приватній або/і орендованій землі, застосовує сімейну або/і найману працю, та виробляє аграрну продукцію для реалізації на ринку з метою задоволення особистих і виробничих потреб. У західних країнах становлення фермерства включало не тільки розвиток способу і форми життя селянських родин, а й удосконалення інституційного забезпечення та ринкової інфраструктури для формування конкурентоспроможності фермера як підприємця та власника, що нині сприймається взірцем організації аграрного бізнесу.

2. Специфікою фермерських господарств визначається необхідність володіння трьома перевагами: бути обізнаним у правовому регулюванні та володіти потрібною інформацією й знаннями, щоб свідомо робити свою справу; мати здібності до поєднання підприємницької ідеї, управлінських та фахових навиків: усвідомлювати необхідність підвищення економічної стійкості господарства через оптимізацію його інфраструктури, визначення спеціалізації виробництва; визначати потребу господарства в ресурсній базі; підвищувати конкурентоздатність продукції, впроваджувати передові інструменти організації виробництва, щоденно стежити за інформацією про світовий досвід у сфері аграрного бізнесу, кон'юктурою ринків продукції та засобів виробництва тощо та прагнути до формування не тільки мети і цілей своєї підприємницької діяльності, а й можливих напрямів, механізмів та інструментів їх досягнення.

3. На основі аналізу іноземних досліджень, встановлено, що головними напрямками підвищення конкурентоспроможності вітчизняних фермерських господарств мають стати оптимізація їхньої структури власності, активізація інноваційно-інвестиційної діяльності та кооперація, що забезпечать підвищення продуктивності й ефективності їхньої господарської діяльності через нарощування власного капіталу, впровадження передових технологій, часткову консолідацію майна й координацію діяльності з іншими господарствами.

## РОЗДІЛ 2

### СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСТВА В УКРАЇНІ

#### 2.1 Особливості розвитку АПК України та місце в ньому фермерства

Процес формування ринкових відносин в аграрному секторі України відбувався в складних економічних умовах, що характеризувалися порушенням господарських зв'язків і всеохоплюючими кризовими явищами в економіці. Вирішення проблем аграрного сектору в Україні залежить від розвитку аграрного підприємництва, що призведе до вирішення продовольчої проблеми, підвищення добробуту і якості життя населення.

Аграрне підприємництво пов'язане з організацією та управлінням аграрними підприємствами. Останні є первинною організаційною народногосподарською ланкою, основою якої є професійно організований трудовий колектив, здатний за допомогою засобів виробництва, які знаходяться в його розпорядженні, виготовляти необхідну споживачам рослинницьку і тваринницьку продукцію відповідного призначення, профілю і асортименту. В умовах дефіциту ресурсів кожне підприємство повинно намагатись досягти максимального результату при мінімумі затрат на одиницю виготовленої продукції [6, 18]. Аграрне підприємництво окрім сільського господарства, здійснює діяльність, пов'язану зі зберіганням, обробкою та реалізацією сільськогосподарської продукції.

Сферою, де проявляється взаємозв'язок сільськогосподарських підприємств з іншими галузями економіки є агропромисловий комплекс (АПК), який формується нині на новому типі економічних відносин (рис. 2.1).



Рис. 2.1. Сукупність відносин АПК та форми їх організації

Розвиненість всіх ланок АПК і форм організації відносин забезпечує умови для ефективного розвитку аграрного підприємництва в країні, підвищує конкурентоздатність виробників на зовнішніх ринках і забезпечує умови для продовольчої безпеки в країні. Відносини між суб'єктами підприємницької діяльності агробізнесу обумовлюються різноманітністю форм господарювання, які є і конкурентами, і партнерами одночасно.

Становлення аграрного підприємництва в Україні припадає на початок 90-х років. Його розвиток не припиняється і нині (таблиця 2.1).



Таблиця 2.1

## Етапи становлення аграрного підприємництва в Україні [8; 24; 27; 46]

Назва етапу	Період реалізації	Характеристика основних заходів і результатів
Перший етап	1991-1993 рр.	<p>Наростання темпів розвитку та урізноманітнення форм підприємництва. Формується юридична основа для функціонування підприємництва як повноправної форми господарювання, приймаються Закони України «Про підприємництво» (1991р.), «Про власність» (1991 р.), «Про господарські товариства» (1991р.), «Про іноземні інвестиції» (1992 р.), «Про малий бізнес» (1992 р.), Указ Президента «Про заходи щодо прискорення малої приватизації» (1993 р.) та інші. В сфері сільського господарства на базі колгоспів формуються колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Відбувається розпакування майна та земель між працівниками колгоспів. Ці паї стають основою для формування основних фондів та статутного капіталу КСП [46, 22].</p> <p>Змінюється сутність цінової політики, підходи до планування діяльності підприємств, принципи матеріально-технічного постачання, фінансування, кредитування, оподаткування. Однак кризові явища в економіці зумовили виникнення ряду негативних явищ в аграрному підприємстві: монополізм окремих постачальників матеріально-технічних ресурсів та обмеження цін на сільськогосподарську продукцію з боку держави призвели до значного диспаритету цін. Криза неплатежів та відсутність доступу до кредитних ресурсів призвела до розповсюдження бартерних розрахунків. Затримки зарплат та їх низький рівень на фоні суттєвої інфляції зумовили зниження мотивації праці.</p>
Другий етап	1994-1996 рр.	<p>Сповільнення темпів створення нових підприємницьких структур, наростання кризових явищ в агросекторі, що зумовлено макроекономічною нестабільністю, розривом господарських зв'язків, неконтрольованим зростанням цін, відсутністю державних замовлень та недофінансуванням галузі. Формуються елементи ринкової інфраструктури. Цей період також характеризується створенням фондів підтримки підприємницької діяльності та асоціацій підприємців. Сфера сільського господарства характеризується зниженням ефективності та продуктивності, внутрішньою і зовнішньою міграцією жителів сіл, низькими заробітними платами або їх затримками у сфері сільського господарства, занепадом тваринництва, слабким розвитком рослинництва, зношенням та застаріванням матеріально-технічної бази [46, 68-74]. Крім того, в результаті зниження рівня життя населення споживання продуктів харчування скоротилось, занепада соціальна сфера села. Більшість господарств стали збитковими, рентабельним залишилось лише виробництво зерна і соняшнику [24, с. 154].</p>
Третій етап	1997-2000 рр.	<p>Реформування КСП, внаслідок чого створюються нові підприємницькі структури. Так, на базі 10771 КСП на початок 2000 р. було створено 14700 нових підприємницьких структур, з них 41,6% - сільськогосподарські ТОВ, 4,2% – АТ, 22,6% – кооперативи, 19,7% – приватні підприємства, 2,5% – ФГ, 3,4% – інші форми господарювання. Середній розмір новостворених структур (без урахування ФГ) становить 1500-1800 га сільськогосподарських угідь без земель загального використання [46,100]. Змінюються підходи і у</p>

		<p>державному регулюванні агросфери. З 1998 року почали вживатися заходи переважно ринкового стимулювання. Протягом 1998-2001 рр. була запроваджена стимулююча податкова система, яка передбачала можливість сплати фіксованого сільськогосподарського податку замість 12 видів податків та зборів, селян звільнено від сплати ПДВ через механізм акумулювання щорічно в межах 750 млн.грн. додаткової грошової виручки на придбання матеріально-технічних ресурсів виробничого призначення [24, с 154].</p> <p>Також передбачалися заходи прямого стимулювання – спрямування сум ПДВ за реалізовані молоко, худобу, птицю на підтримку тваринницької галузі та дотації сільськогосподарським виробникам молока і м'яса. Такі заходи були впроваджені відповідно до Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 рр.». Проблемою залишається низький рівень кредитування сільськогосподарських підприємств.</p>
Четвертий етап	З 2000 р і до теперішнього часу	<p>Посилення ролі великого аграрного бізнесу, агрохолдингів. Активізація малих форм господарювання. З 2000 р. для аграрного сектора запроваджено механізм здешевлення кредитів через часткову компенсацію комерційної ставки за кредити, що дозволило в тому ж році залучити 818 млн. грн., а в 2001р. – 2,8 млрд. кредитних коштів [24, с. 157]. Держава продовжує практику прямого бюджетного фінансування пріоритетних напрямів розвитку аграрного сектора. Законом «Про Державний бюджет України на 2002 р.» за рахунок коштів загального фонду передбачено на фінансування видатків Мінагрополітики 1163,7 млн. грн., що більше проти минулого року майже в 1,3 рази. Значним важелем у технічному переоснащенні сільськогосподарського виробництва є бюджетна підтримка фінансового лізингу та запровадження 30% компенсації вартості техніки, яка закуповується селянами. З 2002 р. приймається низка державних цільових програм, в яких, зокрема, передбачаються обсяги мінімально гарантованого державного авансування товаровиробників стратегічно важливих видів продукції (продовольчого зерна, фуражного зерна, цукрових буряків, олійних культур, м'яса, молока); застосування заставних цін (цін підтримки), за якими визначаються обсяги фінансування виробництва стратегічно важливих видів продукції [24, с. 160-161]. В подальшому частина програм була згорнута щодо фінансування. Пільгова система оподаткування дала поштовх до зростання внутрішніх інвестицій агропідприємств. Сформована система державних інституцій, що займаються регулюванням діяльності агропідприємств і аграрного ринку. У 2003 р. Верховною Радою було ухвалено Господарський кодекс України, який регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання нині [27].</p> <p>Подальші інституційні зміни стосувалися зміни системи оподаткування, законодавчого закріплення сімейного фермерського господарства.</p>

Оцінюючи досягнення здійснених реформ варто зазначити, що розвиток сільського господарства в Україні відбувається екстенсивним шляхом, не подолано залежність аграрних підприємств від прямої державної підтримки, залишаються невирішеними питання земельної реформи,

розвитку інфраструктури аграрного ринку, кредитування виробників, активізації інноваційної діяльності та інші.

В процесі ринкових трансформацій були створені нові організаційно-правові форми господарювання. За даними Державної служби статистики України, станом на 01.11.2016 в Україні (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції) налічувалося 47,7 тис сільськогосподарських підприємств якими використовувалося 19,8 млн га площі сільськогосподарських угідь в т.ч. 19,0 млн га ріллі, з них 33,7 тис фермерських господарств якими оброблялось 4,4 млн га сільськогосподарських угідь у т.ч. 4,2 млн га ріллі.

Таблиця 2.2

Кількість сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання у 2012-2016 роках [42]

Сільськогосподарські підприємства за організаційно-правовими формами господарювання	станом на 01.11.2012	станом на 01.11.2013	станом на 01.11.2014	станом на 01.11.2015	станом на 01.11.2016	Зміни +/-
<b>Усього</b>	<b>49415</b>	<b>49046</b>	<b>46199</b>	<b>45379</b>	<b>47697</b>	<b>-1718</b>
Господарські товариства	8235	8245	7750	7721	x	x
Приватні підприємства	4220	4095	3772	3627	x	x
Фермерські господарства	34035	34168	33084	32303	33682	-353
Державні підприємства	296	269	228	241	x	x
Підприємства інших форм господарювання	1781	1460	691	891	x	x
Кооперативи	848	809	674	596	x	x
Зареєстровано:						
сільськогосподарський виробничий	x	1193	1075	997	992	-201
сільськогосподарський обслуговуючий	x	1015	924	944	1006	-9

Аналіз динаміки кількості сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання станом на 01.11 кожного року засвідчив, що за останні п'ять років кількість діючих сільськогосподарських підприємств зменшилась на 1,7 тис господарств, що свідчить про негативну тенденцію в цій сфері (таблиця 2.2).

Крім того, в останні роки в Україні спостерігається різке скорочення кількості дрібних сільськогосподарських підприємств за рахунок переходу їх під контроль потужних аграрно-промислових формувань (Таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

Кількість сільськогосподарських підприємств за їх розмірами у 2013-2018 роках [42]

	Усього, одиниць	Великі підприємства	Середні підприємства	Малі підприємства	З них: Мікро підприємства
2015	47656	26	3143	44487	39103
2016	49848	27	2915	46906	41495
2017	46012	28	2595	43389	38430
2018	46744	29	2533	44182	39237
Зміни +/-	-912	3	-610	-305	134

Господарські товариства найбільше відповідають умовам створення агрохолдингів. Використовуючи таку організаційно-правову форму ведення бізнесу, агрохолдинги активно залучають капітал через випуск і розміщення акцій на фондових біржах за кордоном, чого не можуть собі дозволити інші форми агробізнесу. Наприклад, агрохолдинг «LandkominternationalPLC» розміщує свої акції на Лондонській фондовій біржі. У цілому біля десяти українських агрохолдингів розміщують свої акції на міжнародних фондових біржах [32, с. 53].

Процес укрупнення земельних банків агрохолдингів в Україні триває. Консолідація, злиття і поглинання тривають постійно. Близько 20 агрохолдингів мають у розпорядженні більше 100 тис га землі. Для прикладу, 10 найбільших компаній станом на кінець 2017 року здійснювали своє виробництво на площі 3001 тис га, а саме: Ukrlandfarming – 654 тис га (за три останні роки збільшив свій земельний банк на 104 тис га орних земель), NSH Capital – 450 тис га (збільшив землеволодіння на 100 тис га), Українські аграрні інвестиції – 261 тис га (збільшив землеволодіння на 21 тис га), Миронівський хлібопродукт – 380 тис га (збільшив землеволодіння на 100 тис га), Мрія Агрохолдинг – 298 тис га (збільшив землеволодіння на 21 тис га), Кернел – 390 тис га (збільшив землеволодіння на 60 тис га), HarvEast

Holding – 197 тис га (зменшилась площа обробітку на 23 тис га), Приват-АгроХолдинг – 100 тис га (зменшилась площа обробітку на 50 тис га), Агротон – 151 тис га (зменшилась площа обробітку на 20 тис га), Valars Group – 120 тис га (зменшилась площа обробітку на 4 тис га) [28, 40].

Однак, таке укрупнення має негативні моменти, зокрема, високе антропогенне навантаження на земельні угіддя, як наслідок погіршується екологічний стан агроландшафтів, а в плані розвитку підприємництва, не сприяє створенню конкурентного середовища.

Зважаючи на укрупнення сільськогосподарських підприємств, станом на 01.11.2018 згідно даних Державної служби статистики, в Україні налічувалось 161 сільськогосподарських підприємства з площею сільськогосподарських угідь, що перевищує 10 тис га у користуванні яких знаходилось 3527,9 тис гектар земель сільськогосподарського призначення або 17,7 % усіх земель, що використовувались сільськогосподарськими підприємствами [46].

Всього, із загальної кількості підприємств (42 тис), які мають в обробітку сільськогосподарські угіддя, 65,9 % підприємств обробляють площу до 100 га, 16,5 % – від 100 до 500 га, 5,9 % – від 500 до 1000 га, 5,8 % – від 1000 до 2000 га, 5,5 % від 2000 до 10000 га, 0,4%– понад 10000 га [43].



Рис. 2.2. Розподіл сільськогосподарських підприємств за розміром сільськогосподарських угідь станом на 1 листопада 2018 року

Більше половини цих угідь (11,9 млн га), зосереджено в господарських товариствах, 15,5 % – у приватних підприємствах, 2,6 % – у кооперативах, 21,5 % – у фермерських господарствах, 2,6 % – у державних підприємствах, 2,6 % – у підприємствах інших організаційних форм (рис. 2.3) [42].

Зауважимо, що фермерські господарства є найбільш поширеною організаційно-правовою формою сільськогосподарської діяльності в Україні і станом на 01.11.2018 (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції) використовували 4343,7 тис га або 21,8 % сільськогосподарських угідь, що знаходились в користування сільськогосподарських підприємств (19922,7 тис гектарів) [42].

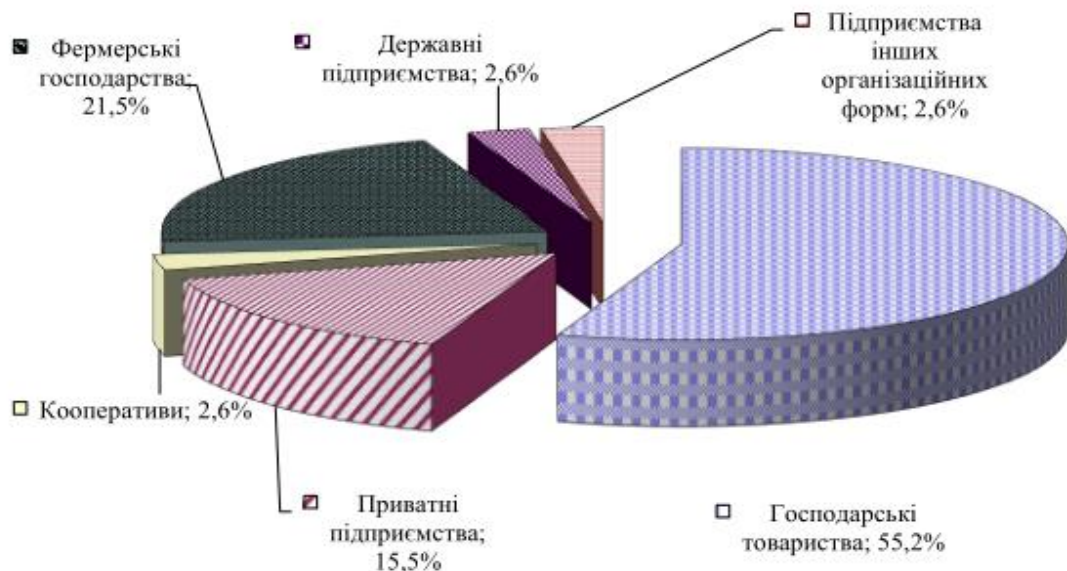


Рис. 2.3. Структура господарських формувань за обсягом землеволодіння у 2018 році

Розвиток фермерства є прогресивною формою підприємницької діяльності громадян у галузі сільського господарства. Зростання кількості фермерських господарств та їх розвиток сприяє відтворенню села, збереженню традицій та культури українського народу, створенню додаткових робочих місць у сільській місцевості, відіграє важливу роль у вирішенні соціальних проблем села.

Фермерські господарства мають великий резерв за рахунок особистих селянських господарств, значна кількість яких і сьогодні займаються виробництвом товарної сільськогосподарської продукції, окремі селянські господарства орендують не одну сотню гектар сільськогосподарських угідь.

Станом на 01.01.2016 в Україні зареєстровано 4108,4 тис домогосподарств, членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням «для ведення особистого селянського господарства» (далі – особисті селянські господарства) площею 6 307,2 тис га, в тому числі 2 837,1 тис га для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, з яких 315,9 тис га надано в оренду [41].



Рис. 2.4. Динаміка кількості особистих селянських господарств та площ земельних ділянок у їх користуванні [41]

В 2015 році, за розрахунками Державної служби статистики, частка господарств населення в загальному обсязі валової продукції сільськогосподарства склала майже 45 % (113,7 млрд гривень).

Як наслідок, виникає необхідність у знаходженні шляхів залучення особистих селянських господарств до створення фермерських господарств або кооперативної форми господарювання.

Зазначимо, що одним із елементів розвитку підприємництва є інвестиційний клімат. Інвестиції відіграють головну роль у розвитку економічних процесів та підприємництва. Інвестиції для підприємства є основним джерелом для реалізації стратегічних цілей його економічного розвитку та забезпечують просте й розширене відтворення основних фондів підприємства. Тобто, у ринкових умовах господарювання для підприємств аграрного сектору економіки України одним із головних чинників розвитку виробництва є залучення інвестиційних та інноваційних ресурсів.

Як свідчать проведені дослідження в останні роки спостерігається різке зменшення обсягу інвестицій в сільськогосподарське виробництво. Так, прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) у сільське господарство з 2008 до 2013 року зросли з 557,3 млн дол США до 857,2 млн дол США. Проте, в 2013 році порівняно з 2012 спостерігалось зменшення прямих іноземних інвестицій в сільське господарство (на 2 %), які станом на 01.01.2014 склали 839,3 млн дол США [41]. За 2014 із сільського, лісового і рибного господарств України було виведено більше 245 млн дол США прямих іноземних інвестицій (акціонерного капіталу), що складає близько 29% від загального їх обсягу. На кінець 2014 року у розвиток підприємств сільського, лісового та рибного господарства вкладено 594,1 млн дол США прямих іноземних інвестицій, що становить 1,3 % загального обсягу прямих іноземних інвестицій в Україні. [41] Аналогічна тенденція збереглась і в 2015 році, станом на 31.12.2015 обсяг прямих іноземних інвестицій (акціонерний капітал) в сільське, лісове та рибне господарство склав 500,6 млн дол США, що на 15,7 % менше попереднього року [41].

Динаміка прямих іноземних інвестицій (акціонерний капітал) в економіку України в сільське господарство, мисливство, лісове господарство, наведена рис. 2.5.



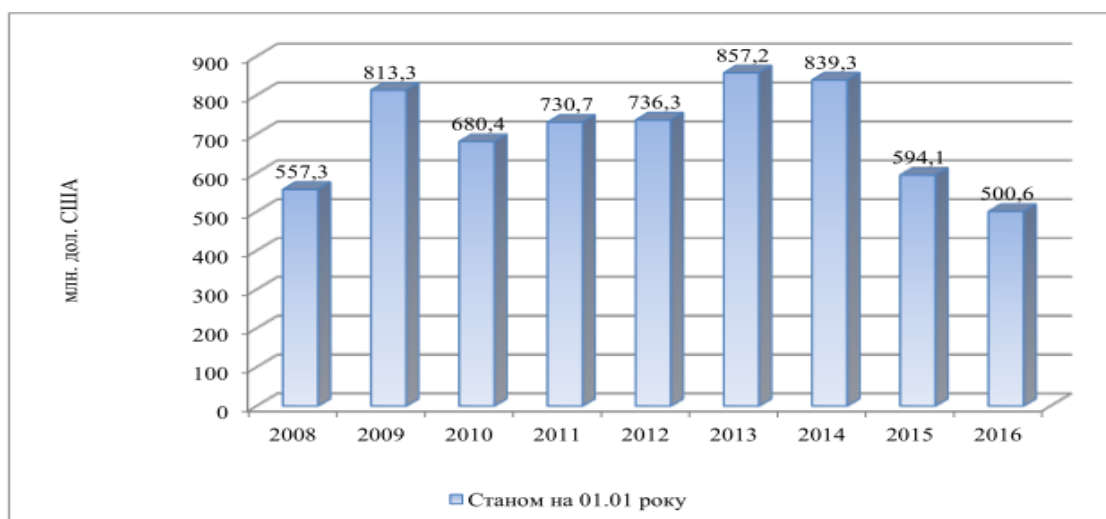


Рис. 2.5. Прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) в економіці України в сільське господарство, мисливство, лісове господарство (млн дол. США) [41]

Такі тенденції відтоку прямих іноземних інвестицій в сільське господарство, перш за все, свідчать про погіршення умов для ведення бізнесу в Україні та відповідно не сприяють впровадженню нових технологій, використанню передового зарубіжного досвіду, розвитку малого і середнього підприємництва, зростанню інвестиційного потенціалу та ін.

Дослідженнями встановлено, що з підписанням у 2009 року Спільної декларації про започаткування співробітництва між Урядом України та Європейською Комісією щодо політики у сфері підприємництва було формалізовано діалог між сторонами у зазначеній сфері. Було порушено питання щодо можливості впровадження в Україні принципів, викладених в Повідомленні Європейської Комісії для Європейського парламенту, Ради ЄС, Європейського комітету з економічних та соціальних питань та Комітету регіонів від 19.06.2008 під назвою «Спочатку думай про мале». «Акт з питань малого бізнесу» для Європи. Документ під цією назвою було розроблено та опубліковано ЄК у розвиток Європейської хартії для малих підприємств, до якої Україна приєдналась 2 липня 2008 року, і яка з 1 січня 2010 року втратила чинність [28].

В ЄС до малих і середніх підприємств відносять компанії, що налічують 250 або менше працівників. Вони мають важливе значення для розвитку економіки та вирішення соціальних проблем, проте їх діяльність нерідко стримується наявністю бюрократичних бар'єрів та іншими перешкодами. Тому малі сільськогосподарські підприємства потребують державної допомоги, з метою посилення їх економічного потенціалу та створення нових робочих місць. З метою досягнення цієї мети Європейська Комісія опублікувала «Акт з питань малого бізнесу» для Європи (Small Business Act for Europe, SBA), який передбачає здійснення Комісією та країнами-членами ЄС заходів з забезпечення такої підтримки [28].

Інфляційні процеси, посилення конкуренції загострили питання пов'язані з розвитком підприємницької діяльності в сільськогосподарському виробництві. Для вітчизняних товаровиробників є важливим сформувані такі моделі підприємств, які забезпечать їм конкурентоспроможність на ринку.

Зазначимо, що одним із шляхів подолання негативних терцій в розвитку малих та середніх підприємств, що потребують державної підтримки їх розвитку, з метою посилення здатності сільгосптоваровиробників до ефективного функціонування в умовах ринкових механізмів господарювання, є формування кооперативного руху в Україні, що забезпечить розвиток сільського господарства. Станом на 1 вересня 2016 року в Україні було зареєстровано 596 сільськогосподарських виробничих та 949 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, проте потенціал сільськогосподарської кооперації в Україні залишається нереалізованим.

Кількість зареєстрованих виробничих кооперативів у 2007-2015 роках постійно знижувалась, невеликою була й кількість обслуговуючих кооперативів хоча й мала позитивну динаміку (рис. 2.6).

В Україні існуючі організаційно-економічні та правові умови не сприяють розвитку кооперативного руху на селі. Водночас об'єднання селян у кооперативи сприятиме ефективній реалізації ресурсного потенціалу

сільського господарства при збереженні робочих місць, соціальному розвитку сільських територій.

Поряд зі зміцненням фермерства та крупнотоварного приватного виробництва необхідно розвивати кооперативний рух на селі, який має стати важливим фундаментом структурної перебудови сільського господарства та ефективного розвитку підприємництва.



Рис. 2.6. Динаміка кількості виробничих та обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів [42]

Зважаючи на зарубіжний досвід, необхідно стимулювати об'єднання в кооперативні союзи всіх малих форм господарювання, що дасть змогу поєднання виробничих можливостей та потужностей, що в свою чергу допоможе останнім конкурувати з великими агроформуваннями – агрохолдингами.

З огляду на зазначене, можна зробити висновок про те, що запорукою ефективності державної підтримки підприємництва є забезпечення ефективної політики в сфері розвитку сільськогосподарського підприємництва та її дотримання органами державної влади. Вирішальним фактором подальшого розвитку фермерства та малого і середнього

підприємництва на селі є рішення держави про розвиток та державну підтримку через кооперації та інтеграцію.

В Україні продовжують існувати значні проблеми розвитку, як малого, так і середнього підприємництва, а доступ до фінансування залишається досить складною проблемою, що потребує негайного вирішення. На державному рівні, за висловлюваннями одного з фермерів Білоцерківщини П.К. Волинця, необхідне перш за все, створення рівних умов для всіх учасників ринку, як виробництва, так і реалізації сільськогосподарської продукції, а також надання державної підтримки підприємствам ще на етапах першої необхідності, в тому числі пільгового кредитування, а не шляхом відшкодування понесених витрат. А також, як найшвидше запровадження перевірених міжнародною практикою інструментів підтримки розвитку товарного агровиробництва та підвищення конкурентоспроможності сільського господарства, підтримки дрібних виробників, фермерських господарств і кооперативних об'єднань.

Відродження кооперативного руху на селі, дасть змогу використовувати переваги дрібних та середніх підприємств у сільськогосподарському виробництві та враховувати інтереси сільських товаровиробників.

## 2.2. Показники розвитку фермерської діяльності в Україні

Головним результатом вітчизняної аграрної реформи, який засвідчив наявність зацікавлених носіїв підприємницької ініціативи й принципову можливість її розвитку в галузі, є поява в середині 90-х рр. минулого століття нової для України організаційно-правової форми аграрного підприємництва – фермерських господарств. А збільшення їх кількості стало свідченням того, що економічно активне сільське населення надало перевагу цій організаційно-правовій формі підприємництва на селі, легітимізованій на законодавчому рівні (рис. 2.7).

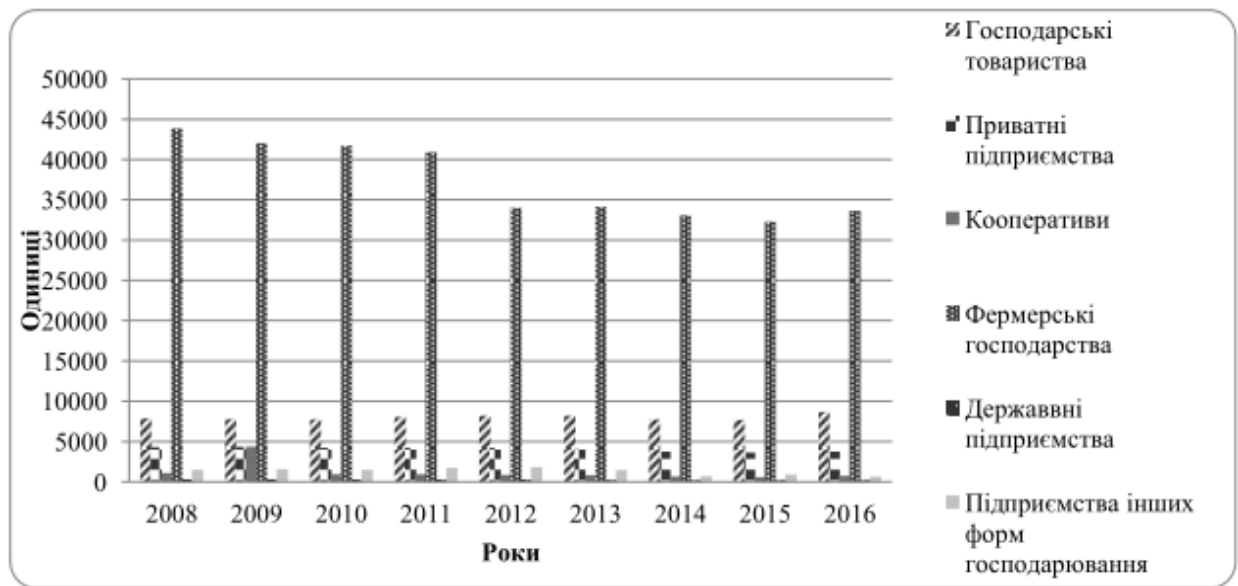


Рис. 2.7. Динаміка кількості діючих в Україні сільськогосподарських підприємств (2008-2016 рр.) [42]

Як видно з рисунку 2.7, частка фермерських господарств у загальній кількості вітчизняних сільгосппідприємств складала: у 2008 р. – 74,3 %, у 2009 р. – 73,7 %, у 2010 р. – 73,8, у 2011 р. – 72,8 %, у 2012 р. – 68,9 %, у 2013 р. – 69,7 %, у 2014 р. – 71,6 %, у 2015 р. – 71,2 %, у 2016 р. – 70,6 % .

За роки трансформаційного періоду кількість фермерських господарств у вітчизняній економіці зросла з 82 од. у 1990 р. до 33 682 од. у 2016 р. За 26 років їх кількість зросла у 411 разів. Динаміка їх кількісного домінування стала наслідком позитивного впливу сформованих інституційних засад їхньої діяльності, зокрема прийняття у 2003 р. Закону України «Про фермерське господарство», який сприяв становленню цієї організаційно-правової форми господарювання підприємливих людей і сімей у сільській місцевості, надаючи їм можливість набувати й використовувати ресурси для реалізації своїх підприємницьких ідей та прагнень.

Найбільше зростання кількості господарств спостерігалось у 2004 – 2008 рр., а у 2009 – 2015 рр. – помітне їх зменшення, що пов'язано з їх укрупненнями, реорганізаціями, які стали наслідками світової фінансової кризи, погрішностями статистичної звітності попередніх років [42]. У 2016 р. відбулося зменшення загальної їх кількості на 23,3 % порівняно з 2008 р.,

проте порівняно з 2015 р. на 4,3 %, що є свідченням перспектив цієї форми підприємницької діяльності громадян у галузі сільського господарства.

Динаміка площ землекористувань фермерських господарств має стійку тенденцію до зростання: вона зростає з 2 тис. га у 1990 р. до 4 437,9 тис. га у 2016 р., тобто в 2 219 рази (рис. 2.8).

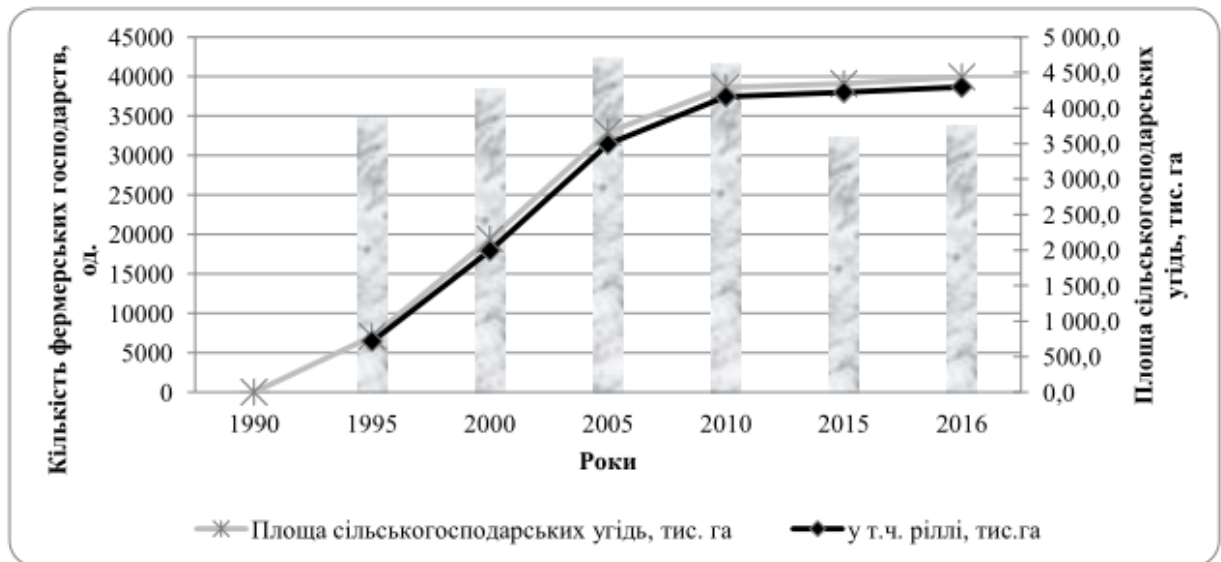


Рис. 2.8. Динаміка кількості фермерських господарств та площ використовуваних ними сільськогосподарських угідь [42]

Станом на 2016 р. частка сільгоспугідь, що були у використанні фермерських господарств, становила 21,4 % від загальної їх площі, що свідчить про її зростання порівняно з 2010 р. (19,8 %) і про розуміння фермерами залежності їх діяльності від ресурсів землі. Спостерігається інтенсивне використання сільськогосподарських земель, якими володіють фермерські господарства, так як рілля з 1995 р. складає більше 90 % угідь, а саме: 1995 р. – 91,4 %, 2000 р. – 92,4 %, 2005 р. – 95,4 %, 2010 р. – 97,0 %, 2015 р. – 97,0 %, 2016 р. – 96,8 %. До 2005 р. спостерігалось відносно пропорційне збільшення кількості господарств та використовуваної ними площі сільгоспугідь. З 2005 р. ситуація змінилася: кількість господарств почала зменшуватися (порівняно із 2005 р. у 2015 р. зафіксовано зменшення майже на 24 %, а у 2016 р. на 21 %), а загальна площа використовуваних ними угідь навпаки зростала (станом на 2016 р. збільшилася на 21 %). Це свідчить, що сильні фермерські господарства укрупнюють свої

землекористування за рахунок оренди земельних часток (паїв) сусідніх господарств та інших сільгосп підприємств, що виявилися менш конкурентоспроможними на ринку оренди землі.

Згідно розрахунків на 1 фермерське господарство в 1990 р. Припадало 24,4 га угідь, в 1995 р. – 22,6 га, в 2000 р. – 56,1 га, в 2005 р.– 86,3 га, в 2010 р. – 102,8 га, в 2015 р. – 134,5 га, в 2016 р.– 131,8 га [42]. Як бачимо, у 2016 р. відбулося зменшення даного показника порівняно з 2015 р., а його вірогідною причиною може бути факт збільшення у 2016 р кількості господарств, які не мали сільськогосподарських угідь.

У 2016 р. порівняно із усіма сільгосп підприємствами, площа землекористувань фермерських господарств мала тенденцію до зростання, а саме: порівняно із 2000 р. вона збільшилася більш ніж у 2 рази (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Динаміка загальної площі земель, використовуваних  
сільгосп підприємствами [ 42]

Показники	2000	2005	2010	2015	2016	2016-2000, +/-, %*
С.-г. підприємства, усього, тис. га	29 878	22 115,7	21 585,9	19 922,7	19 821,2	-33,7
з них фермерські господарства, тис. га	2 157,6	3 661,2	4 290,8	4 343,7	4 437,9	105,7

Різниця площі між с.-г. підприємствами усього та фермерськими господарствами у 2000 р. складала 25 562,8 тис. га, а у 2016 р. вона склала 10 945,4 тис. га, що в найбільшій мірі пов'язано із їх самостійним використанням власниками земельних паїв.

У 2016 р. ситуація з розподілом площі угідь за площею свідчить, що більша частина фермерських господарств (близько 97 % господарств, які володіють угіддями) мають площу від 1,1 га до 1000 га (рис. 2.9). У 2015 р. такий показник стосувався 3,0 га та 1000 га відповідно, а у 2010 р. – 20,1 га та більше 10 000 га. Тобто, простежується прискорена тенденція до концентрації площ землекористування великими фермерськими

господарствами, які, на наш погляд, повинні мати інституційні стимули до зміни даної форми господарювання.

Аналіз свідчить, що майже 31 % діючих фермерських господарств мають в обробітку земельні ділянки площею від 0,1 до 20 га (2 % від загальної кількості сільгоспугідь господарств), тобто фермерські господарства, які мають в обробітку невеликі площі потребують інституційної підтримки у сфері землезабезпечення.



Рис. 2.9. Групування сільськогосподарських підприємств за площею сільськогосподарських угідь у 2018 р [42].

Найбільша кількість фермерських господарств (35 %) використовували угіддя площею від 20,1 га до 50 га – 9,6 % угідь від загальної їх площі землекористувань фермерів. 13 % фермерських господарств мають площу землекористування від 50,1 га до 100 га (6,8 % загального земельного їх фонду). Найбільша частка площі сільгоспугідь (24,6 %), якими володіють фермери, припадає на групу господарств (14,7 % від їх кількості) з площею землекористувань від 100,1 га до 500 га. Згідно розрахунків, найбільша площа сільськогосподарської землі, а саме 2529,4 га угідь (57 % їх загальної



площі), перебуває у володінні фермерських господарств (6,3 % від загальної кількості), площа землекористувань яких становить від 500,1 га до більше 4000 га.

Виходячи з розподілу земель у 2016 р. 31 % фермерських господарств з дуже малим рівнем землезабезпечення володіли найменшою їх часткою (2 % загальної площі); 48 % господарств із середнім рівнем земле забезпечення володіють 16,4 % угідь; 21 % господарств із високим рівнем землезабезпечення володіють 81,6 % загальної площі земель, використовуваних усіма фермерськими господарствами. Тобто в Україні більшість фермерських господарств (79 %) є малими землекористувачами (всього користуються 18,4 % від загальної площі їх землекористувань), а 1/5 частина господарств володіє 4/5 частиною сільськогосподарських земель.

У той же час, найбільші частки угідь, використовуваних с.-г. підприємствами, припадають: 46,8 % – на землекористування площею більше 4 000 га, 17,1 % – на землекористування площею від 1000 до 2000 га. Також с.-г. підприємства загалом складають 72 % від загальної кількості підприємств, що не мали сільгоспугідь. Загалом менша кількість с.-г. підприємств володіє більшою кількістю земель. Такий розподіл земельних ресурсів в цілому відповідає світовій тенденції – у світі частка фермерських господарств з розміром землекористування менше ніж 1 га становить 72 %, з розміром землекористування 1-2 га – 12 %, 2-5 га – 10 %, 5-10 га – 3 %, 10- 20 га – 1 %, понад 20 га – 2 %. Тобто більше 475 з 570 млн фермерських господарств мають площу землекористувань менше 2 га.

У 1990 р. найбільше фермерських господарств створено у Львівській (36 од.), Харківській (13 од.) та Івано-Франківській (10 од.) областях. Як свідчать дані, абсолютними лідерами по концентрації господарств із спочатку створення до сьогодні є Одеська (станом на 2016 р. 11,8 % від загальної кількості господарств), Миколаївська (10 %) та Дніпропетровська

(9,5 %) області. У 2016 р. більше 1 500 од. господарств постійно діяли у таких областях України: Одеській (3966 од.), Миколаївській (3373 од.), Дніпропетровській (3194 од.), Кіровоградській (2550 од.), Херсонській (2047 од.), Запорізькій (2046 од.), Вінницькій (1894 од.), Полтавській (1804 од.). Як бачимо, лідерами за кількістю фермерських господарств є південні області та центр України, які утримують свої позиції впродовж багатьох років, що зумовлено великими площами родючих земель і свідчить про дієвість сукупності факторів їхньої конкурентоспроможності у цих регіонах.

Ефективність використання землі та конкурентоспроможність суб'єктів товарного виробництва відображаються у показниках виробництва валової продукції [42]. Її позитивна динаміка у фермерських господарствах є підтвердженням конкурентоспроможності даної форми аграрного підприємництва з огляду на порівняно більший темп приросту ніж в інших сільгосп підприємствах. Протягом 2000–2016 рр. для фермерських господарств він становив 607 %, тоді як для усіх с.-г. підприємств в цілому – 150 % (табл. 2.5). Враховуючи статистичні дані щодо динаміки кількості господарств (незначне коливання кількості с.-г. підприємств та позитивний відрив від них господарств), можна стверджувати, що підприємливим селянам та членам їхніх сімей порівняно легше вийти на сільськогосподарські ринки, розпочавши товарне виробництво продукції саме у статусі фермерського господарства.

Позитивні зрушення спостерігаються також у структурі виробництва сільгосппродукції. У 2016 р. порівняно із 2000 р. фермерські господарства збільшили обсяги виробництва продукції рослинництва на 17 802 млн грн (відповідний темп приросту склав 613 %), що підтверджує їх загальну конкурентоспроможність у рослинництві порівняно з усіма с.-г. підприємствами, зростання виробництва в яких склало 67 601,6 млн грн, а темп приросту 147 %.

Таблиця 2.5

Динаміка валової продукції, виробленої сільгосппідприємствами та фермерськими господарствами у 2000 – 2016 рр., млн грн [42]

Показники	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2016-2000, +/-,%*
Сільськогосподарські підприємства								
усього	57 997,7	72764,7	94 089,0	136 590,9	139 058,4	131 918,6	145 119,0	150
продукція рослинництва	45 791,0	55 677,0	66 812,7	103 127,8	105 529,5	99 584,7	113 392,6	147
продукція тваринництва	12 206,7	17 087,7	27 276,3	33 463,1	33 528,9	32 333,9	31 726,4	160
з них фермерські господарства								
усього	3 125,2	8 177,5	11 965,8	19 091,4	19 188,8	18 909,3	22 101,4	607
продукція рослинництва	2 903,3	7 719,2	10 840,9	17 695,3	17 847,0	17 565,4	20 705,3	613
продукція тваринництва	221,9	458,3	1 124,9	1 396,1	1 341,8	1 343,9	1 396,1	529

У той же час виробництво фермерськими господарствами продукції тваринницького походження у 2016 р. велося в порівняно малих обсягах (1 396,1 млн грн), але з 2000 р. відбувся суттєвий темп його приросту – 529 %, тоді як усі с.-г. підприємства виробили 19 519,7 млн грн валової продукції тваринництва, а темп приросту її виробництва склав 160 %.

Позитивна тенденція зростання обсягів виробництва спостерігалася також в порівнянні із 2015 р. у фермерських господарствах (обсяг виробництва в рослинництві зріс на 3 139,3 млн грн, темп приросту склав майже 18 %, продукції тваринництва вироблено на 52,2 млн грн з темпом приросту майже 4 %). В сільськогосподарських підприємствах загалом обсяг виробництва рослинництва зріс на 13 807,9 млн грн, а темп його приросту склав 14 %, тоді як виробництво продукції тваринництва скоротилося на 607,5 млн грн з від'ємним темпом приросту, що становив близько 2 %).

Таким чином, наявні випереджаючі темпи приросту виробництва фермерськими господарствами продукції тваринництва і рослинництва у порівнянні з відповідними показниками усіх підприємств. Це ще раз

підтверджує, що хоч сільгоспідприємства зберігають статус лідерів у виробництві продукції рослинництва, динаміка статистичних показників свідчить про постійну тенденцію до випереджаючих темпів нарощування її виробництва у фермерських господарствах, що підтверджує їхню конкурентоспроможність як організаційно-правової форми аграрного підприємництва. Обсяги виробництва господарств (як і с.-г. підприємств в цілому) свідчать про надання переваги діяльності в рослинництві. Тваринництво у фермерських господарствах розвивається повільно, але зі стабільним нарощуванням виробничих обсягів, що також відображає їх конкурентоспроможність на відповідному ринку.

У структурі виробництва валової продукції сільського господарства динаміка частки валової продукції, що вироблена фермерськими господарствами також демонструє стійку тенденцію до зростання: 1995 р. – 0,8 %, 2000 р. – 2,1 %, 2005 – 4,6 %, 2010р. – 6,1 %, 2014 р. 7,6 %, 2015 р. – 7,9 %, 2016 р. 8,7 %. Порівняно із 1995 р. у 2016 р. відбулося її зростання в 11 разів, із 2000 р. у 4,2 рази, із 2005 р. майже у 2 рази, із 2010 р. у 1,4 рази, із 2015 р. у 1,1 раз. Це свідчить про повільне, але стабільне нарощування темпів виробництва та реалізації сільгосппродукції фермерськими господарствами на аграрному ринку України. З певними застереженнями зазначені показники можна розглядати як частку аграрного ринку, яку займають фермерські господарства. У 2016 р. вона склала 8,7 % і порівняно з сільгоспідприємствами в цілому (57,0 %) та господарствами населення (43,0 %) є порівняно малою, проте постійно зростаючою (рис. 2.10).

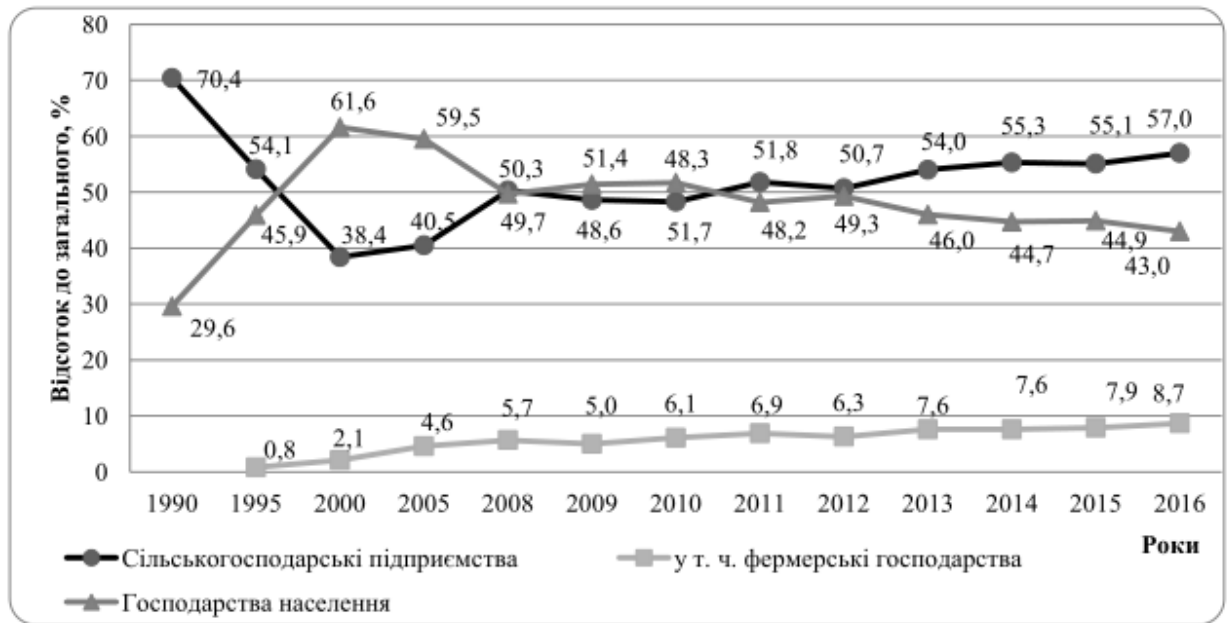


Рис. 2.10. Динаміка часток валової сільськогосподарської продукції за головними групами товаровиробників [42]

Ефективність виробництва у фермерських господарствах як групі товаровиробників відображається прибутками від реалізації сільгосппродукції та рентабельністю (табл. 2.6). З 2010–2016 рр. прибуток господарств зріс на 9 522,8 млн грн, а темп його приросту склав 363 %. Прибуток сільгосп підприємств загалом у період 2010–2016 рр. зріс на 57 287 млн грн, а темп зростання становить 404 %. Ефективність виробничої діяльності фермерських господарств підтверджує не набагато менший приріст прибутку за вказаний період від с.-г. підприємств в цілому [42].

Таблиця 2.6

### Ефективність виробництва в с.-г. підприємствах у 2010-2016 рр.

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*
<i>Прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг, млн грн</i>							
С.-г. підприємства	14 177,6	21 833,3	22 683,3	14 294,1	38 289,1	81 823,2	71 464,6
у т.ч. фермерські г-ва	2 626,2	3 428,5	3 914,4	2 844,8	5 569,4	13 909,9	12 149,0
<i>Рівень рентабельності від сільськогосподарської діяльності, %</i>							
С.-г. підприємства	21,2	26,5	20,7	12,0	26,4	29,4	24,9
Фермерські г-ва	32,2	32,6	27,9	19,4	29,6	35,8	48,2
<i>Рентабельність рослинництва, %</i>							
С.-г. підприємства	19,8	21,2	15,5	7,1	10,3	33,4	28,3
Фермерські г-ва	35,4	36,8	30	20,8	31,5	42,2	52,9
<i>Рентабельність тваринництва, %</i>							
С.-г. підприємства	15,1	14,9	22,7	19,9	17,5	25,4	13
Фермерські г-ва	1,8	2,9	1,3	2,6	5,5	8,4	11,3

Рівень рентабельності від сільськогосподарської діяльності фермерських господарств з 2010 по 2016 рр. збільшився на 16 відсоткових пунктів (далі – в.п.), с.-г. підприємства загалом за даний період показали збільшення лише на 3,7 в.п. Статистичні дані свідчать про довгострокову стійкість виробничої діяльності (у прибутковому та витратному аспектах) фермерських господарств порівняно із с.-г. підприємствами загалом.

Рівень рентабельності рослинництва у фермерських господарствах стабільно зростає і складав у 2010 р. 35,4 %, а в 2016 р. 52,9 % (збільшення на 17,5 в.п.), що в цілому підтверджує ефективність управління ними. Рівень рентабельності рослинництва с.-г. підприємств зріс з 19,8 % у 2010 р. До 28,3 % у 2016 р. (на 8,5 в.п.), все одно є нижчим ніж у фермерських господарствах, що свідчить про вірогідність меншої собівартості їх продукції. Рівень рентабельності тваринництва фермерських господарств також зростав у період з 2010 по 2016 р. і склав 1,8 % та 11,3 % відповідно, а темп приросту склав 9,5 в.п. В підприємствах загалом рівень рентабельності тваринництва складав у 2010 р. 15,1 %, а у 2016 р. 13 %, а відбулося скорочення на 2,1 в.п. Дані підтверджують економічну ефективність господарської діяльності фермерів і відображають вищі темпи зростання рентабельності за останні роки порівняно з відповідними показниками по сільгосппідприємствах в цілому. Станом на 2016 р. лідерами по рентабельності тваринництва були усі с.-г. підприємства, які випереджали фермерські господарства на 1,7 в.п. Разом з тим, позитивні темпи приросту і динаміка рентабельності рослинництва та тваринництва свідчать про ефективність реалізації сільгосппродукції фермерськими господарствами продовж останніх 17 років, але їм необхідна інституційна підтримка.

Фермерським господарствам, при їх малому землезабезпеченні, вкрай важливо максимально повно та ефективно використовувати потенціал землі як одну з їх конкурентних переваг. Тож для аналізу ми використали показник виробництва валової сільськогосподарської продукції на 100 га с.-г. угідь, розрахунок якого показав, що у 2016 р. с.-г. підприємства загалом виробили

732 140 грн валової продукції на 100 га сільгоспугідь, тоді як для фермерських господарств цей показник склав 498 015 грн, тобто майже на 32 % менше (табл. 2.7). Разом з тим, приріст даного показника по відношенню до 2012 р. у фермерських господарств вищий 79 % проти 68% [42].

Таблиця 2.7

<b>Ефективність використання угідь с-г. підприємствами у 2012-2018 рр.</b>			
<b>Показник</b>	<b>2012</b>	<b>2018</b>	<b>2018-2012, +/-,%*</b>
Виробництво валової сільськогосподарської продукції на 100 га с-г. угідь, грн			
с-г. підприємствами	435 882	732 140	68
з них фермерськими господарствами			
Виробництво валової с-г. продукції на 1 зайняту на 100 га сільгоспугідь особу, грн			
с-г. підприємствами	0,7	1,4	97
фермерськими господарствами	2,8	5,1	82
Забезпечення сільськогосподарськими угіддями на 1 зайняту особу, га			
сільськогосподарськими підприємствами	36,3	39,0	7,6
фермерських господарств	43,6	45,9	5,2

Ефективність використання землі фермерськими господарствами може бути оцінена шляхом порівняння даних щодо виробництва валової продукції з розрахунку на 1 зайнятого та на 100 га використовуваних угідь. У 2018 р. валова продукція на 1 зайнятого на 100 га використовуваних угідь становила для фермерських господарств 5,1 грн, а для всіх сільгосппідприємств 1,9 грн.

Імпліцитним припущенням такого приведення виступає лінійна залежність між валовою продукцією з 1 га угідь та чисельністю зайнятих. Це спрощує ситуацію, проте дає змогу більш критично оцінити продуктивність використання землі різними формами господарств. Фермерські господарства виявилися раціональними користувачами землі, якою вони забезпечені в найменшій за всі категорії господарств мірі.

Очевидно, що фермерам притаманна найвища інтенсивність використання праці в землеробстві, яка у вітчизняних умовах виступає

найбільш дефіцитним виробничим фактором, що підтверджують показники землезабезпечення у розрахунку на одну зайняту особу у 2016 р.: у фермерських господарствах він складає 45,9 га, підприємствах інших організаційних форм 39,0 га. Випереджаюче зростання частки фермерських господарств у використанні угідь порівняно із їх часткою у виробництві валової продукції є свідченням екстенсивного землекористування за рахунок інтенсифікації використання праці та капіталу [13, с. 184].

Проаналізувавши рентабельність як відносний показник загальної ефективності виробництва та порівнявши його з натуральним показником виробництва продукції у розрахунку на 100 га с.-г. угідь ми отримали наступні дані (табл. 2.8).

У 2018 р. фермерські господарства мали вищий рівень рентабельності основної продукції рослинництва ніж усі с.-г. підприємства. Наприклад, рентабельність вирощування в картоплі фермерських господарств склала: 13 % при її виробництві в 2,152 т з розрахунку на 100 га угідь, в той час як у с.-г. підприємствах вона становила 0,6 % при виробництві 2,259 т у розрахунку на 100 га угідь [42].

Таблиця 2.8



Ефективність виробництва продукції в с-г підприємствах у 2018 р.				
С.-г. продукція	Фермерські господарства		Сільськогосподарські підприємства	
	Рентабельність продукції, %	Виробництво с.-г. продукції в розрахунку на 100 га угідь, тон*	Рентабельність продукції, %	Виробництво с.-г. продукції в розрахунку на 100 га угідь, тон*
Культури зернові та зернобобові	38,0	200,115	37,8	280,442
Буряк цукровий фабричний	32,7	21,934	24,6	80,448
Соняшник	64,4	59,584	61,9	59,063
Картопля	13,0	2,720	0,6	2,259
Культури овочеві	21,2	6,724	15,3	6,660
Культури плодові та ягідні	47,5	2,152	25	1,788
М'ясо (у забійній масі)	-	1,269	-	9,319
велика рогата худоба на м'ясо	-0,1	-	-23,2	-
свині на м'ясо	-1,2	-	-4,1	-
вівці та кози на м'ясо	6,0	-	-31,5	-
птиця на м'ясо	2,3	-	3,4	-
Молоко	23,3	4,137	18,6	16,394

Тваринницька продукція фермерських господарств у 2018 р. хоч і становила малу частку, але порівняно із відповідними показниками рентабельності в усіх с.-г. підприємствах мала вищий рівень при меншому виробництві продукції у розрахунку на 100 га угідь, а саме: у фермерських господарствах рентабельність молока склала 23,3 % (при 4,137 т на 100 га), а в с.-г. підприємствах 18,6 % (при 16,394 т на 100 га). Подібна ситуація склалася і з реалізацією м'яса (у забійній масі). Тобто, фермерські господарства, виробивши порівняно з с.-г. підприємствами приблизно однакову кількість продукції у розрахунку на 100 га (менше тільки м'яса на забій та молока), виявилися ефективними товаровиробниками та раціональними землекористувачами. Проведені розрахунки свідчать про реальну конкурентоспроможність фермерських господарств, наявність у них потенціалу розширення присутності на ринку сільгосппродукції, враховуючи, що в цілому вони ефективно використовують такий незамінний виробничий фактор як земля. Вони більш ощадливі у витратах на виробництво одиниці продукції, що є перевагою у конкурентній боротьбі з іншими товаровиробниками.

Сезонність, залежність від ґрунтово-кліматичних умов, різновидів хвороб як тварин, так і культур зменшує інвестиційну привабливість сільського господарства, підвищуючи ризики інвесторів та кредиторів, а тому с.-г. діяльність на сьогодні потребує державної підтримки (насамперед це стосується фермерських господарств з огляду на малодоступний їм інвестиційний інструментарій). Щороку Укрдержфонд надає фінансову підтримку українським фермерам. Так, з 1995 по 2016 рр. було надано близько 600 млн грн фінансової допомоги. З 1995 по 2009 рр. було надано фінансову допомогу на безповоротній основі на 182 млн грн. Але, нажаль, з 2010 р. фінансування за цією статтею призупинено.

З 1995 по 2016 рр. було надано фінансову підтримку на поворотній основі понад 400 млн грн на конкурсних засадах. У 2017 р. в Держбюджеті України за статтею видатків 2801460 «Надання кредитів фермерським господарствам» передбачено надання кредитів у сумі 65 млн грн для підтримки фермерських господарств, з них – 40 млн грн із спеціального (на поворотній основі) та 25 млн грн із загального фондів, також за статтею видатків 2801580 «Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників», згідно якої із загально фонду передбачено видатків розвитку на суму 1 473 млн грн, а зі спецфонду 3 301,3 млн грн [29;18]. Проте, згідно з інформацією Державної фіскальної служби з початку року по серпень 2018 р. фермерські господарства отримали 72,66 млн. грн. бюджетних дотацій, у той час як інші сільгоспідприємства – 2 719,91 млн. грн. (рис. 2.11) [16]. Тобто фермерські господарства отримали лише 2,6 % від загальної суми дотацій. Аналіз показує, що серед 4 865 сільгоспідприємств, які отримали дотації, були лише 731 фермерських господарств, що складає 15 % від їх загальної кількості.

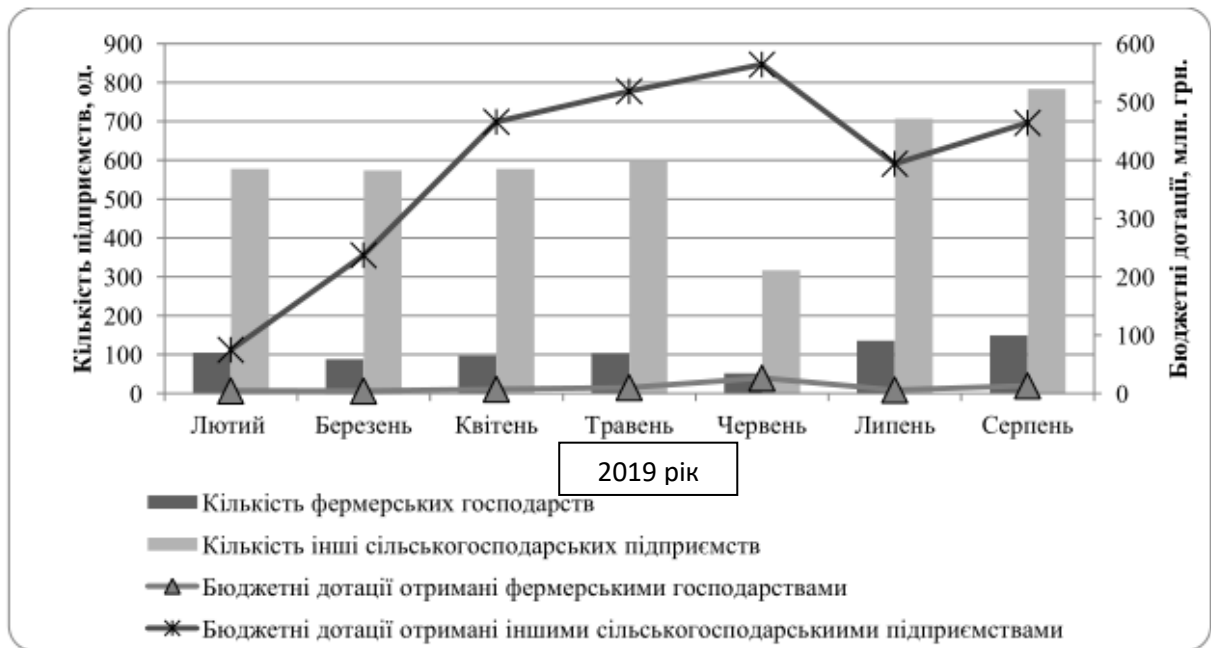


Рис. 2.11. Динаміка розподілу кількості с.-г. підприємств за розміром бюджетних дотацій у 2019 році [42].

Це свідчить, що хоча прийнята Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 рр. Наполягає на підтримці їх розвитку, фінансова підтримка більше приходиться на інші форми сільгосппідприємств. Як бачимо, вагомими важелями фінансової бюджетної підтримки с.-г. підприємництва, нині є дотації та цільові фінансові програми. Діючий дотаційний механізм є суперечливим, оскільки ігнорує інтереси дрібних товаровиробників, які є найчисельнішою групою і які найбільше потребують допомоги для забезпечення розвитку.

Наразі вітчизняні комерційні банки видають кредити для сільгосп підприємств за середньозваженою ставкою на рівні 20-23 %. Такі умови залучення фінансування, помножені на обмеженість можливостей щодо використання землі в якості застави (в т. ч. права оренди) обмежують фінансування вітчизняного аграрного сектора. Банківське кредитування є проблемою для фермерських господарств як представників сільського господарства, оскільки кредитна ставка для них є вищою порівняно з її рівнем для підприємств інших галузей, а такі умови кредитування непривабливі для фермерів. Ставки кредитування банківських установ

урахуванням вартості супутніх послуг перевищують 30% річних. Для порівняння: за підсумками 2014 р. рентабельність виробничої діяльності фермерів становила 29,6 %. Тобто залучення банківського кредитування виявиться додатковим фінансовим тягарем для фермерів.

## Висновки до розділу 2

Узагальнення результатів проведеного в даному розділі дослідження надає нам підстави зробити такі висновки:

1. Розвиток фермерства є прогресивною формою підприємницької діяльності громадян у галузі сільського господарства. Зростання кількості фермерських господарств та їх розвиток сприяє відтворенню села, збереженню традицій та культури українського народу, створенню додаткових робочих місць у сільській місцевості, а також відіграє важливу роль у вирішенні соціальних проблем села. Однак, як встановлено дослідженнями, в останні роки спостерігається тенденція до зменшення, як кількості фермерських господарств, так і площі сільськогосподарських угідь, що знаходяться у їх користуванні. Проте, вони мають великий резерв за рахунок особистих селянських господарств, значна кількість яких і сьогодні займаються виробництвом товарної сільськогосподарської продукції, окремі селянські господарства орендують не одну сотню гектар сільськогосподарських угідь.

2. Дослідження дозволило визначити головні фактори чисельної переваги фермерських господарств над іншими формами сільгоспідприємств; було виявлено стабільну тенденцію до нарощування ними виробництва сільськогосподарської продукції, що через поступове, але неухильне зростання їхньої ринкової частки підтверджує конкурентоспроможність цієї організаційно-правової форми вітчизняного аграрного підприємництва.

3. Інфляційні процеси, посилення конкуренції загострили питання пов'язані з розвитком підприємницької діяльності в сільськогосподарському виробництві. Для вітчизняних товаровиробників є важливим сформувані такі моделі підприємств, які забезпечать їм конкурентоспроможність на ринку. Одним із шляхів подолання негативних терцій в розвитку малих та середніх підприємств, що потребують державної підтримки, є формування кооперативного руху з метою посилення здатності сільгосптовар виробників до ефективного функціонування в умовах ринкових механізмів господарювання. Проте, в Україні існуючі організаційно-економічні та правові умови не сприяють розвитку кооперативного руху на селі. Таким чином, запорукою ефективності державної підтримки підприємництва є забезпечення ефективної політики в сфері розвитку сільськогосподарського підприємництва та її дотримання органами державної влади. Вирішальним фактором подальшого розвитку фермерства та малого і середнього підприємництва на селі є рішення держави про розвиток та державну підтримку через кооперації та інтеграцію.

### РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСТВА В УКРАЇНІ

#### 3.1 Напрями активізації фермерства та розвитку процесів кооперації і кластеризації

Стратегічні цілі аграрних перетворень в сучасних умовах зводяться до вирішення триєдиного завдання: формування стійкого аграрного виробництва, соціального розвитку села, екологізації виробництва продукції

АПК. Вирішення подібних завдань можливе тільки з формуванням багатоукладності в сільському господарстві регіону. Тому фермерські господарства є невід'ємною складовою агропромислового комплексу України.

Розвиток аграрного підприємництва і фермерських господарств повинен базуватися на засадах програмно-цільового підходу, застосування якого дозволить окреслити цілі, завдання, етапи реалізації й очікувані кінцеві результати, сконцентрувати необхідні ресурси на реалізацію заходів, підвищити ефективність державного управління щодо використання бюджетних коштів для розвитку підприємництва в аграрному секторі.

В Україні немає спеціальної державної програми підтримки розвитку малих форм господарювання (МФГ), до яких можна віднести і фермерів. Хоча така програма, на нашу думку, повинна бути, адже це дозволить здійснювати цілеспрямовану підтримку фермерських господарств.

Концептуальні засади активізації аграрного підприємництва повинні бути погоджені цілями і включати комплекс взаємопов'язаних напрямів (рис.3.1.).

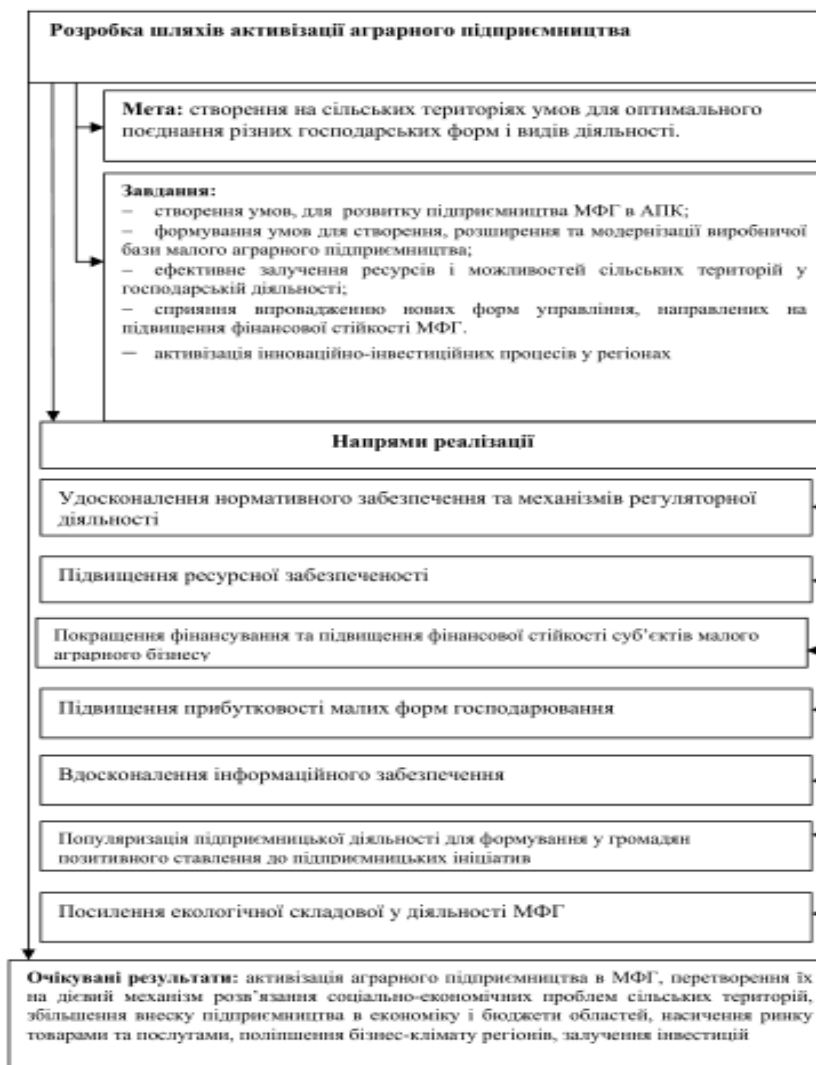


Рис. 3.1. Шляхи активізації аграрного підприємництва

Реалізація поставлених завдань забезпечить необхідність зміни системи регулювання підприємницької діяльності фермерських господарств, коли держава забезпечує функціонування регуляторних механізмів та здійснює підтримку, ґрунтуючись на вивченні суспільних потреб і передаючи частину своїх управлінських функцій громадським інститутам (асоціаціям, спілкам і т.д.). У першу чергу це актуально по відношенню до фермерських господарств, так як вони відчують найбільшу потребу у регуляції своєї діяльності (а не прямого адміністрування). Тому важливо сприяти розвитку спеціалізованих форм управлінської взаємодії з фермерськими господарствами на засадах соціального партнерства.

Деталізація напрямів реалізації заходів активізації аграрного підприємництва відображено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Напрями активізації аграрного підприємництва в Україні [30; 31; 32;  
38; 39; 40]

№	Напрямок	Шляхи реалізації
1	Вдосконалення нормативного забезпечення та механізмів регуляторної діяльності	<ul style="list-style-type: none"> <li>- оприлюднювати проекти нормативних та регуляторних актів у ЗМІ та на профільних сайтах для проведення їх відкритих обговорень за участю представників державних органів управління, місцевого самоврядування, асоціацій агровиробників та суб'єктів аграрного підприємництва, включаючи малі форми господарювання;</li> <li>- забезпечити ефективне функціонування регіональних центрів надання адміністративних послуг зі спрощенням реєстрації бізнесу та дозвільних процедур;</li> <li>- надавати консультації з тендерних процедур;</li> <li>- сприяти висвітленню в у ЗМІ та на профільних сайтах інформації про стан реалізації державної політики щодо розвитку та підтримки малого підприємництва;</li> <li>- посилити адресність державного фінансування, що повинно бути відображено в програмних документах та бюджетному процесі щодо призначень і одержувачів.</li> </ul> <p>Важливими елементами системи державної підтримки мають стати агролізинг, страхування ризиків і відшкодування процентної ставки за інвестиційними кредитами.</p>
2	Ресурсне забезпечення	<ul style="list-style-type: none"> <li>- створити та оновлювати базу наявних незадіяних приміщень, виробничих площ для передачі їх в оренду суб'єктам підприємницької діяльності;</li> <li>- передавати майно комунальної власності суб'єктам агропідприємництва на умовах короткострокової оренди;</li> <li>- створити центри колективного користування (ЦКП), що володіють власною сільськогосподарською технікою та виконують механізовані роботи суб'єктам за договорами;</li> <li>- підготовка і перепідготовка кадрів, зокрема, сприяння розвитку бізнес-освіти фермерів;</li> <li>- забезпечувати сільськогосподарські малі підприємства та фермерські господарства земельними ділянками із земель запасу;</li> <li>- сприяти ефективному регулюванню орендних відносин, включаючи питання протидії корупції та тіньової оренди.</li> </ul>
3	Покращення фінансування та підвищення фінансової стійкості суб'єктів малого аграрного бізнесу	<ul style="list-style-type: none"> <li>- залучення суб'єктів малого аграрного бізнесу до виконання державних та регіональних замовлень;</li> <li>- збільшення фінансової підтримки суб'єктів підприємництва через Регіональні фонди підтримки підприємництва та Державний фонд підтримки фермерських господарств;</li> <li>- збереження спрощеної системи оподаткування та пільг по ПДВ. Також необхідно передбачити податкові пільги для інноваційно активних аграрних підприємств;</li> <li>- впровадження короткострокового кредитування фермерських господарств із засобів регіональних бюджетів за пільговою ставкою під заставу продукції з повним або частковим погашенням боргу поставками в продовольчий фонд за фіксованими цінами;</li> <li>- розвиток сільськогосподарської кредитної кооперації.</li> <li>- передбачити кошти в державному бюджеті на здешевлення кредитів для сільгоспвиробників на придбання вітчизняної техніки та визначити відповідний механізм кредитної підтримки.</li> </ul>
4	Підвищення товарності фермерських	<ul style="list-style-type: none"> <li>- підвищувати конкурентоспроможності шляхом покращення доступу до ринків збуту;</li> <li>- сприяти підвищенню якості продукції і наближенню її до стандартів якості ЄС;</li> </ul>



	господарств	<ul style="list-style-type: none"> <li>- ліквідація диспаритету цін, що виникає в ланцюгу «промисловість – виробник продукції АПК - переробник – продавець» у такий спосіб, щоб усі учасники цього процесу мали рівновеликі прибутки на рівновеликий авансований у виробництво капітал;</li> <li>- розбудовувати інфраструктуру аграрного ринку: сприяння створенню і будівництву складських приміщень і сховищ, бізнес-центрів, бізнес-інкубаторів, сервісних центрів, установ системи дорадництва;</li> <li>- поглиблювати інтеграційні процеси і кооперацію. Так, створення постачальницьких або сервісних обслуговуючих кооперативів розширить можливості для спільного придбання і використання складної та дорогої техніки, закупівлі матеріальних ресурсів, проведення ремонту і обслуговування технічних засобів. Важливим напрямом об'єднання повинно стати посилення взаємодії між малими сільськогосподарськими підприємствами у вигляді асоціацій;</li> <li>- сприяння розвитку несільськогосподарських видів підприємницької діяльності на селі («зелений туризм», ремесла, заклади побутового обслуговування, виробництво лікарських рослин тощо);</li> <li>- підтримка маркетингової діяльності за рахунок створення багатофункціональних логістичних центрів, що може створюватися на базі районних рад. Робота центрів має бути спрямована на управління матеріальними, інформаційними та фінансовими потоками безпосередньо пов'язаними з життєвим циклом продукції підприємств малого агробізнесу. Логістичний центр буде також виконувати функції ділового центру для малого агробізнесу і допомагатиме підприємствам у зборі, зберіганні та поширенні інформації про переробників аграрної продукції, перевізників, експедиторів, торгових посередників, банківські структури, страхові компанії, сервісні організації, сучасні сільськогосподарські технології.</li> </ul>
5	Інформаційне забезпечення	<ul style="list-style-type: none"> <li>організовувати «круглі столи» за участю суб'єктів аграрного підприємництва;</li> <li>- забезпечити створення консультаційно-інформаційних «гарячих ліній», «громадських приймалень» для підприємців;</li> <li>- налагодити регіональні системи моніторингу соціально-економічного стану і проблем фермерства, вивчення громадської думки фермерів і сільського населення силами департаментів сільського господарства, асоціацій фермерських господарств і соціологічних служб;</li> <li>- розвиток інституту дорадництва на основі структури Асоціації фермерських господарств.-</li> </ul>
6	Соціальний напрям розвитку фермерських господарств	<ul style="list-style-type: none"> <li>підтримка місцевих ініціатив розвитку сільських громад та підвищенні якості життя на селі;</li> <li>- підтримка і популяризація мало розвинутих напрямів агросфери для активізації підприємництва серед сільського населення;</li> <li>- впровадження принципів соціальної відповідальності бізнесу;</li> <li>- поліпшення житлових умов та соціально-побутового обслуговування населення.</li> </ul>
7	Посилення екологічної складової діяльності фермерських господарств у	<ul style="list-style-type: none"> <li>виділити бюджетні кошти на компенсацію витрат, що спрямовуються підприємствами на збереження та підвищення родючості ґрунтів та боротьбу з ерозійними процесами;</li> <li>- сприяти охороні земель та раціональному використанні сільськогосподарських угідь;</li> <li>- сприяти біологізації сільськогосподарського виробництва та створенню органічної продукції;</li> <li>- впроваджувати системи управління ландшафтом, щодо регулювання поверхневих стоків, ерозійних процесів, оптимізації структури землекористування, охорони водних ресурсів, створенням умов для відродження дикої флори і фауни застосуванням еколого безпечних систем землеробства і агротехнологій.</li> </ul>

Таким чином, поєднання прямих і непрямих методів державного регулювання розвитку фермерських господарств забезпечить їх ефективне

функціонування та створить передумови для перетворення їх в системоутворюючий фактор соціально-економічного розвитку села.

Зазначені заходи потребують комплексного реформування аграрної сфери України. Однак, реформування здійснюються вкрай повільно. За даними вчених ННЦ «Інститут аграрної економіки», результативність реформ за окремими заходами була такою: щодо формування економічної платформи аграрних реформ – на 25-35%, щодо побудови ринкового за змістом механізму – на 20-40% (найменш ефективним є цінове регулювання), щодо наповнення змістом конструктивної схеми аграрної реформи – на 15-30% (найменш результативним є напрямок «інформатизація та комп'ютеризація виробництва»), щодо законодавчого забезпечення ринкових реформ – на 30% [39, с. 12]

Важливою умовою розвитку вітчизняного АПК є побудова взаємовигідних зв'язків між великими, середніми, малими сільськогосподарськими підприємствами та сільськими громадами. Для вирішення цього завдання необхідно розвивати різні форми інтеграції, які найбільше відповідатимуть ресурсам і можливостям виробників певного регіону.

Науковці виокремлюють чотири основні організаційно-економічні механізми агропромислової інтеграції: кооперацію, корпоратизацію, контрактацію і кластеризацію [21, с. 110].

Для найбільш повної реалізації інтересів малого бізнесу важливе значення має кооперація і кластеризація.

З метою поліпшення умов реалізації сільськогосподарської продукції, підвищення рентабельності фермерських господарств необхідним є перехід на багаторівневу систему кооперації, що поєднує розвиток виробничих, обслуговуючих, споживчих і кредитних кооперативів. Так, трирівнева система споживчої кооперації об'єднує споживчі кооперативи першого рівня по збуту сільськогосподарської продукції, її заготівлі, зберігання, переробки і транспортування, а також обслуговуючі кооперативи. Кожен рівень

кооперації має свої функції: перший рівень утворюють сільськогосподарські збутові споживчі кооперативи, що складаються з сільгосптовар виробників, які бажають продавати свою продукцію через кооперативний ринок; другий рівень представлений власне сільськогосподарським кооперативним ринком; третій рівень може бути представлений регіональною, а в подальшому і національною асоціацією сільськогосподарських кооперативних продовольчих ринків.

Важливим завданням розвитку кооперативів є підвищення ефективності використання ними фінансових ресурсів. Ці заходи повинні бути спрямовані на підвищення рівня прибутковості кооперативів за рахунок субсидування частини витрат з коштів регіонального бюджету. Основною ідеєю є реалізація цільового субсидування частини витрат кооперативу за принципом інвестиційного проекту.

Розвиток різних видів і форм кооперації в сільському господарстві потребує державної підтримки самого кооперативного руху, організації системи навчання і консультування його ініціаторів, формування матеріально-технічної бази споживчих кооперативів (особливо переробних), як найважливішого інституту саморегульованої підсистеми в аграрному секторі.

Перспективною формою інтеграції є кластери. Кропивко М.Ф. зазначає, що кластер у сільському господарстві – це міжгосподарське територіальне об'єднання не тільки взаємодоповнюючих підприємств (як великого аграрного бізнесу, так і малого сільськогосподарського підприємництва), що співпрацюють між собою, формуючи замкнутий технологічний цикл великотоварного виробництва й реалізації конкурентоспроможної кінцевої продукції (товарів, послуг) при збереженні юридичної самостійності його учасників, інфраструктурних складових, органів державного управління та наукових установ, що створюють умови для виробництва і просування продукції учасників кластера [21, с. 112].

Кластери дозволяють поєднати в межах території всі агропідприємства, інфраструктурні об'єкти, заклади освіти і науки в єдину господарську систему з чітко налагодженими зв'язками і використанням конкурентних переваг території.

Основу формування кластеру, на нашу думку, повинні складати підприємства, які визначають виробничу спеціалізацію. Вони, при сприятливих умовах державних органів, повинні забезпечувати способи взаємодії між собою та іншими наявними на території об'єктами, співпрацювати у напрямку розбудови необхідних ланок об'єднання. Це повинні бути самоврядні об'єднання, що керуються Радою учасників. В організаційній роботі активну участь має приймати відповідне управління агропромислового розвитку області. Кластери можуть стати «точками зростання» сільських територій. Такі форми організації взаємодії між суб'єктами зумовлюють виникнення синергетичних ефектів: соціально-економічного, культурного, екологічного розвитку територій при найбільш оптимальному поєднанні ресурсів.

В Україні нині є поодинокі приклади створення кластерів у сфері «зеленого туризму» (наприклад, в Черкаській області пілотний кластер «Зелені садиби Черкащини»), органічного виробництва (у Полтавській області діє регіональний кластер виробників екологічної продукції), за певним видом продукції (фруктовий кластер «Подільське яблуко» в Хмельницькій області, «Натуральне молоко» в Рівненській області), інноваційні агрокластери (регіональний агропромисловий інноваційний кластер «Агроінновації» м. Рівне) [38]. Вивчення і поширення їх успішного досвіду повинно стати невід'ємною частиною діяльності дорадчих служб.

3.2 Удосконалення механізмів державно-приватного партнерства, фінансування та страхування фермерських господарств

Через недостатність бюджетних коштів для прямої підтримки сільськогосподарських виробників все більшої актуальності набуває розвиток державно-приватного партнерства (ДПП).

В Україні ця практика не достатньо використовується, що обумовлено такими причинами: у законодавстві передбачена лише договірна форма ДПП, що базується, переважно, на договорах концесії або спільної діяльності, що не дає можливості ефективно вирішувати питання розподілу прибутків, прав інтелектуальної власності; існує процедурна проблема фінансування з державного бюджету після початку реалізації проекту; відсутній механізм відшкодування втрат через невиконання державою своїх зобов'язань; обмеженість повноважень місцевих органів влади при участі в проекті держави [20, с. 8].

Відповідно до Закону України «Про державно-приватне партнерство» сферами застосування державно-приватного партнерства, які стосуються аграрного сектору, можуть бути реалізація проектів щодо забезпечення функціонування зрошувальних і осушувальних систем, будівництва, обслуговування та управління ринками фруктів, овочів, а також інших «місцевих» видів сільськогосподарської продукції; переробки/ рециклінгу сільськогосподарських відходів/біопалива, а також з будівництва та/або експлуатації морських і річкових портів та їх інфраструктури [11].

На нашу думку, модель державно-приватного партнерства повинна забезпечувати рівноправну участь усіх суб'єктів аграрних відносин та реалізовуватися у формах, що найбільш повно відображатимуть інтереси учасників (рис. 3.2).

Роль фермерських господарств у державно-приватному партнерстві передбачає їх участь у загальних виробничо-технологічних ланцюгах (на основі субконтракту чи аутсорсингу) виконуючи ті завдання, що великим підприємствам здійснювати не рентабельно. У свою чергу фермерські господарства завдяки кооперації з великими підприємствами, отримують

додаткові можливості нарощування власного бізнесу, залучення фінансових ресурсів, впровадження нових технологій, організації виробництва і збуту.

Держава повинна створити координуючі інститути, що сприятимуть ресурсній підтримці фермерських господарств через передачу активів виробничого призначення, що не використовуються та створення інфраструктури аграрного ринку загального користування. Завдяки участі об'єднань фермерів у проектах ДПП посилюється їх роль у прийнятті рішень і здійсненні державного регулювання аграрної сфери.



Рис. 3.2. Модель ДПП в аграрному секторі за участю фермерських господарств

В Україні необхідно створити умови для розширення ДПП. Форми ДПП необхідно застосовувати комплексно, використовуючи перевагу кожної

з них в єдиній системі АПК. Кооперуючись та інтегруючись з підприємницькими структурами, саморегульованими організаціями держава ефективно передає частину функцій по ефективному управлінню діяльністю суб'єктів аграрного ринку. Участь держави у проектах ДПП знижуватиме ризики інвесторів, підвищуватиме можливості залучення додаткових ресурсів, а приватні партнери дозволять вирішувати проблеми недостатності бюджетних коштів для розбудови галузі.

Гострою проблемою для фермерських господарств є недостатність фінансових ресурсів і складні умови доступу до додаткових джерел фінансування.

Відсутність майна для застави актуалізує необхідність зняття мораторію на продаж землі. Однак цей крок недопустимо здійснювати без апробованих механізмів реалізації. Серед необхідних змін першочерговими є: регламентація та нормативне затвердження процесу продажу землі; обмеження площі землі, що продається одному власнику; мінімальні ціни продажу землі та розробка методики ціноутворення та оцінки земель; визначення чіткого переліку суб'єктів, яким можна продати землю сільськогосподарського призначення; удосконалення єдиного земельного кадастру та його використання в електронному вигляді; визначення прав та обов'язків посередників для попередження спекуляцій; розробити механізми розв'язання земельних спорів [34]. Без створення ефективних правових та інституційних засад власники малих ділянок можуть бути позбавлені землі схеми або продаватимуть її за заниженими цінами.

Поряд зі збереженням пільгового оподаткування вкрай важливим для розвитку аграрного підприємництва є розробка альтернативних механізмів фінансування.

Експерти ОЕСР пропонують впровадити Схему гарантування кредиту (СГК) за якою банки-учасники кредитування створюватимуть гарантійний фонд і у випадку невиконання зобов'язань позичальником, банк може звернутися до СГК за частковим відшкодуванням збитків. Такий механізм

дозволить розподіляти ризики кредиторам. Для впровадження СГК необхідно розробити критерії правомірності користування СГК, з тим щоб механізм був націлений виключно на підприємства з обмеженим доступом до кредиту. Також необхідно вдосконалити сам механізм ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, який має забезпечити прийнятність рівня коефіцієнту покриття [14, с.145]. При створенні механізму СГК його необхідно апробувати в областях з високим рівнем сільськогосподарського виробництва.

Важливим елементом державної підтримки підприємництва є здешевлення вартості кредитів, що передбачено Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України». Проте на практиці таку підтримку отримують лише фінансово стійкі підприємства, що мають ліквідну заставу, а такі умови, як правило, не характерні для малих підприємств. Тому необхідним є розвиток комерційного кредитування з використанням векселів, який нині практично не використовується. Це сприятиме покращенню господарських зв'язків між суб'єктами та розв'язанню проблеми нестачі обігових коштів аграрних підприємств.

Важливим для підвищення фінансових можливостей фермерських господарств є розвиток агрострахування. Однак ринок агрострахування в Україні невпинно скорочується – кількість договорів страхування скоротилася із 2710 у 2011 році до 1060 у 2017 році; якщо в 2008 р. сума страхових премій склала 29,8 млн дол. США, то в 2017-му – 3,4 млн. дол. США. Щорічно зменшується і площа застрахованих земель – нині вона становить лише 2% загального обсягу сільгоспугідь [36]. У 2005-2008 роках ринок агрострахування зростав завдяки державній субсидії на компенсацію страхових премій. З 2009 року субсидія була скасована, що зумовило скорочення обсягу зібраних страхових премій в шість разів. У 2012 році прийнятий спеціальний Закон «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» в якому запроваджено ліцензування діяльності добровільного страхування ризиків,



з'являлися нові страхові продукти, була запущена програма підготовки аварійних комісарів для проведення андерайтингу та оцінки збитку в агрострахуванні. Однак на практиці страховики використовують невеликий набір страхових продуктів. Найчастіше страхують озимі від повної загибелі на період перезимівлі (в 2017 р - 75,3% загальної кількості укладених страхових договорів). Практично відсутнє мультиризикове страхування на весняно-літній період, зокрема, не покривається такий системний ризик, як посуха [47]. Майже не використовується страхування врожаю на весь цикл вирощування. Часто використовується формальне страхування для отримання кредиту або в інших ситуаціях, коли висновок страхового договору є умовою здійснення інших операцій.

Агрострахування, як інструмент управління ризиками в сільському господарстві, вимагає системної і послідовної підтримки держави. Для уникнення зловживань з боку страховиків необхідно в Закон «Про агрострахування» внести зміни, щодо регулювання витрат на адміністрування страхування. Зокрема, необхідно розробити методіку формування тарифів на страхування сільськогосподарських культур залежно від зональності їх вирощування та притаманних ризиків.

Фермерські господарства можуть стати основою для розвитку органічного виробництва, за умови цілеспрямованої державної підтримки. Експертами ФАО були розроблені рекомендації щодо особливостей політики державно підтримки та формування економіко-правового середовища для досягнення стійкої інтенсифікації рослинництва, що полягають у здійсненні таких заходів:

1. Сприяння державно-приватному партнерству щодо залучення інвестиційних ресурсів в органічне виробництво. При цьому суттєвим джерелом інвестиційних ресурсів можуть стати платежі за екосистемні послуги. Для цього необхідно створити інституційні основи для підвищення ефективності та звітності організацій, що беруть участь у проектах, а також забезпечити участь громадськості у даному процесі.

2. Визначення методології ціноутворення на органічну продукцію з урахуванням вартості ресурсів і екосистемних послуг. Це досягається встановленням екологічних нормативів до продукції і відповідного маркування, а не шляхом субсидій на добрива, воду і пестициди.

3. Підвищення координації і зниження операційних витрат виробників. У зв'язку з цим інститути і технології, що сприяють забезпеченню участі об'єднань фермерів, громадських організацій, місцевих громад як через традиційні форми колективної діяльності, так і за допомогою сучасних засобів комунікації, набувають вирішального значення.

4. Створення регуляторних, дослідницьких та консультативних систем для найширшого спектра продукції та умов збуту органічної продукції. Наприклад, через включення неформальних насінницьких систем в нормативну насінневу політику, інтегрування традиційних знань в наукові дослідження і систему консультацій з питань сільського господарства.

5. Велике значення надається оцінці необхідності та розширенню можливостей доступу до факторів виробництва для виробників органічної продукції [47].

В Україні у 2013 році був прийнятий Закон «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», який визначає правову та економічну базу виробництва й обігу органічної продукції, функціонування ринку цієї продукції. Закон визначає суть та перелік видів органічної продукції. Однак на практиці цей закон ще не реалізований, оскільки не розроблені підзаконні нормативно-правові акти, що визначають механізми реалізації норм закону. У Мінагрополітики немає підрозділу, який відповідав би за стимулювання органічного господарства, за реєстрацію, сертифікацію і контроль за органічною продукцією, що має наслідком слабку інституційну координацію.

Інституційна неврегульованість призводить до виникнення проблем, що стримують розвиток органічного виробництва в Україні: застосування неправомірного маркування продукції; нелегальне використання генетично

модифікованого насіння, забруднення води і земель сільськогосподарського призначення промисловими підприємствами; низький рівень грамотності населення щодо органічного сільського господарства і органічних продуктів; недостатність кваліфікованих кадрів [34].

Отже, активізація підтримки фермерських господарств можлива лише за умови системного підходу до їх розвитку. Комплекс заходів, направлених на вдосконалення умов діяльності фермерських господарств повинен бути направленим на формування їх оптимальних виробничо-економічних параметрів, стимулювання підвищення фінансового забезпечення, розвитку різних форм інтеграції, розширення інформаційно-консультативного і логістичного забезпечення, диверсифікацію напрямів діяльності.

### Висновки до розділу 3

Узагальнення результатів проведеного в даному розділі дослідження та сформульованих рекомендацій надає нам підстави зробити висновки, що вдосконалення нормативного забезпечення та механізмів регуляторної діяльності, ресурсне забезпечення, покращення фінансування та підвищення фінансової стійкості фермерських господарств, підвищення їх товарності, інформаційне забезпечення, соціальний напрям розвитку фермерських господарств є важливими напрямками активізації і подальшого розвитку фермерських господарств в Україні. Запропоновано напрями активізації аграрного підприємництва, які сприятимуть підвищенню їх суспільної ролі та конкурентоспроможності на основі розвитку різних форм інтеграції (кооперації, кластеризації), державно-приватного та соціального партнерства, використання механізмів державної підтримки, зокрема впровадження альтернативних джерел фінансування – кредитування, лізингу, здешевлення вартості кредитів, аграрних розписок, агрострахування та ін.

## ВИСНОВКИ

1. Фермерське господарство - це форма підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільгосппродукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для господарювання. У західних країнах становлення фермерства включає не тільки розвиток способу і форми життя селянських родин, а й удосконалення інституційного забезпечення та ринкової інфраструктури для формування конкурентоспроможності фермера як підприємця та власника, що нині сприймається взірцем організації аграрного бізнесу.

2. Головною специфікою фермерських господарств є правовий статус таких господарств як сімейних підприємств, що зумовлює використання підприємницьких, організаційних та фахових здібностей і праці членів сім'ї (родини), об'єктів їхньої спільної сумісної та спільної часткової власності. Наслідком цієї особливості є значимість таких інструментів стратегічного управління конкурентоспроможністю фермерських господарств як оптимізація структури власності, інноваційно-інвестиційна діяльність на основі підприємницьких здібностей членів сім'ї, кооперація фермерських господарств у діяльності та на окремих ринках продукції (послуг).

3. Аграрне підприємництво починаючи з 1990 року пройшло 4 етапи становлення, кожен з яких характеризувався інституціональними перетвореннями. Сучасний період знаходиться у фазі виявлення та систематизації факторів активізації аграрного підприємництва, пошуку невикористаних резервів підвищення його ефективності у різних господарських формуваннях. Важливе значення для розвитку аграрної сфери мають фермерські господарства та особисті селянські господарства підприємницького спрямування. Особлива роль їх зумовлена соціально-економічною ефективністю, що досягається за сприятливих умов функціонування, формування яких повинно стати важливою складовою державної аграрної політики.

4. Визначено стан та основні тенденції розвитку підприємництва у сільськогосподарському виробництві України: скорочення кількості дрібних сільськогосподарських підприємств; скорочення кількості фермерських господарств за рахунок їх відтоку з аграрного бізнесу та переходу під контроль потужних аграрно-промислових формувань. Як наслідок, на тлі зростання показників економічної ефективності функціонування галузі збільшуються прояви також і негативних тенденцій: посилення антропогенного навантаження на земельні угіддя, погіршення екологічного стану агроландшафтів, збільшення кількості безробітних у сільській місцевості, зменшення обсягу податкових надходжень до місцевих бюджетів, погіршення конкурентного середовища в галузі.

5. Результати оцінки сучасного рівня розвитку фермерських господарств свідчать, що, незважаючи на зменшення їх кількості, вони залишаються найчисельнішою групою суб'єктів аграрного підприємництва зі стабільною тенденцією до зростання обсягів виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції. Зокрема, темп приросту виробництва валової сільськогосподарської продукції, що відображає оцінку загального рівня конкурентоспроможності, у фермерських господарствах протягом 2010 – 2016 рр., склав 609 %, зокрема 613 % у рослинництві та 529 % – у тваринництві. Для сільськогосподарських підприємств інших організаційно-правових форм він становив відповідно 150, 147 та 160 %. Досягнутий рівень конкурентоспроможності відображає приріст їхньої виручки від реалізації сільгосппродукції, номінальне значення якого за досліджуваний період зросло у фермерських господарствах на 419 % порівняно з 517 % по інших сільгосппідприємствах. Це свідчить про можливість реалізації фермерськими господарствами потенціалу конкурентоспроможності через забезпечення якості вирощуваної продукції та застосування ефективних стратегій її збуту.

6. Основними напрямками активізації розвитку фермерства є: вдосконалення нормативного забезпечення та механізмів регуляторної діяльності, ресурсне забезпечення, покращення фінансування та підвищення

фінансової стійкості фермерських господарств, підвищення їх товарності, інформаційне забезпечення, соціальний напрям розвитку фермерських господарств, посилення екологічної складової у їх діяльності. Реалізація зазначених заходів забезпечить необхідність зміни системи регулювання підприємницької діяльності фермерських господарств, коли держава забезпечує функціонування регулятивних механізмів та здійснює підтримку, ґрунтуючись на вивченні суспільних потреб і передаючи частину своїх управлінських функцій громадським інститутам (асоціаціям, спілкам і т.д.).

7. Прискоренню розвитку малого підприємництва сприятимуть наступні заходи: побудова взаємовигідних зв'язків між великими, середніми та малими підприємствами, фермерськими господарствами, сільськими громадами та державою. До них відносяться, в першу чергу: кооперація, кластеризація, державно-приватне партнерство. Підвищення фінансових можливостей фермерських господарств забезпечуватиметься шляхом зняття мораторію на продаж землі, використання альтернативних механізмів фінансування (схема гарантування кредиту, лізинг), здешевлення вартості кредитів, застосування аграрних розписок, агрострахування тощо.